

SA PRATEĆIM BATALJONOM VRHOVNOG ŠTABA

Početak neprijateljske ofanzive zatekao je Vrhovni štab u Bihaću i okolini, gde je bio od druge polovine novembra, 1942. godine. Bihać je bio najveći grad koji je dotle bio oslobođen, a ujedno i vojni i politički centar dotle najveće slobodne teritorije NOVJ.¹

Po dolasku iz Bos. Petrovca u Bihać Vrhovni štab se razmestio u zgradi županije, gde su na gornjim spratovima bile stambene i radne prostorije za drugove iz Vrhovnog štaba, dok je u velikoj sali u prizemlju bio deo Pratećeg bataljona.² Nešto kasnije, kad su se razgranali poslovi u vezi sa predstojećim Prvim zasjedanjem AVNOJ-a i problemima organizacije i uređenja jako uvećane slobodne teritorije, organi VS su se šire razmestili u gradu, ali je zgrada županije i dalje ostala cen-

¹ Pri obradi ovog članka koristio sam Zbornik VII, tom 2, knjiga 7 i 8, Dnevnik — V. Dedijera, a za svoja sećanja konsultovao i svoja ratne drugove Bogosava Mitrovića Šumara, komandira 1. čete, Dišu Koljkovića, komandira 2. čete, Milutina Despotovića, političkog komesara inž. čete, Rada Ristanovića, Mila Vranješa, Radonju Dodiga, Voju Bjekovića i Zivomira Jeremića Modelara, političkog komesara Pratećeg bataljona.

² Odluku za formiranje Pratećeg bataljona, VŠ je doneo na Oštrelju, početkom oktobra 1942. godine, dok je bio smešten u železničkim vagonima, u blizini razrušene stanice Oštrelj. Bataljon je formiran u Bos. Petrovcu, početkom novembra 1942. godine neposredno pred dolazak VŠ u Bihać. Sastav bataljona je bio: dve pešadijske (namenjene za neposredno osiguranje VŠ) i jedna inžinjerijska četa (sastavljena najvećim delom od zanatlija raznih vrsta, a u njen sastav je ušao i deo pripadnika inž. diverzantskog kursa održanog pri VŠ, polovinom novembra 1942. godine, koji je inače bio formiran za potrebe jedinica Glavnog štaba Hrvatske i brigada oko VŠ).

Inžinjerijska četa je izvršavala zadatke za potrebe operativne grupe VŠ, da izgrađuje i uređuje skloništa za VŠ i si.

traino sedište VŠ. U njenoj blizini se nalazila zgrada u kojoj je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a. Tu je izvršen i najveći deo priprema za ovo zasjedanje.

Sve dok je neprijatelj bio u defanzivi grad je bio samo povremeno bombardovan i to njegova periferija. U jeku neposrednih priprema za ofanzivu, a naročito posle poznate političke aktivnosti po kojoj je Bihać privukao pažnju, bombardovanja Bihaća su postala sve češća, a time i uslovi za rad teži. U Bihaću VŠ je dočeka Novu 1943. godinu, a oko 7. januara se podelio u dva dela: Drug Tito i Sreten Žujović Crni prešli su u jedan stari feudalni ali dobro očuvani dvorac u Ostrošcu, nedaleko od Bihaća; Drug Marko, sa ostalim delom VŠ, i zamenik načelnika VŠ Velimir Terzić ostali su i dalje u Bihaću.

Neposredno po dolasku u Bihać Prateći bataljon je izvršavao razne, pretežno garnizonske, zadatke kojih je u tek oslobođenom gradu, na relativno nesigurnoj teritoriji, bilo dosta. Od stabilnosti situacije u gradu i njegovoj okolini, koja je stvorena pre svega nizom političkih mera, zavisila je i bezbednost VŠ. Ovi zadaci su bili naročito obimni u vreme neposrednih priprema za zasjedanje i samog zasjedanja AVNOJ-a, a isto tako i kroz ceo decembar 1942. godine. Sem užeg dela VŠ bataljon je obezbeđivao i pojedine delove, VŠ, zgradu gde je zasediao AVNOJ, Izvršni odbor AVNOJ-a, grupe ili pojedine rukovodioce itd.

Dvorac u Ostrošcu nalazio se na jednom kupastom brdu, kojem se prilazilo strmim padinama, putem sa mnogo krivina, iz doline Une sa pravca Bihaća. Sam dvorac i njegovo, iako ne

Ranije je VŠ obezbeđivala desetina boraca Valjevskog partizanskog odreda koja je davala stražu još na Stolicama, septembra 1941. godine, u zapadnoj Srbiji. Ona je u Užicu bila dopunjena grupom radnika koji su kao kuriri dolazili u VŠ i jednom desetinom Slovenaca. U pokretu od Užica ka Foči straža je pretvorena u — Prateći vod. U Foči je, u drugoj polovini marta 1942, formirana Prateća četa VŠ u koju su ušli, pored ranijih boraca, i pristigli delovi Valjevskog partizanskog odreda. Oni su zadržani uz VŠ da bi bili na okupu kako bi se lakše mogli prebaciti na ispražnjeni teren Srbije, čim se za to stvore uslovi.

U Bosanski Petrovac, krajem oktobra 1942. god. počeli su pristizati i borci iz okolnih partizanskih odreda i brigada (iz Bosne, Like, Gorskog kotara, Dalmacije, Banije i sa Korduna) odabrani po izričitom naređenju Aleksandra Rankovića za Prateću čet, koja je prerasla u Prateći bataljon. Formiranje Pratećeg bataljona bilo je uslovljeno naglim uvećavanjem slobodne teritorije, dinamičnim dejstvima, velikim i dugim pokretima kao i velikim udaljenjem jedinica i frontova od VŠ koji je zbog toga često ostajao usamljen i izložen iznenađenjima koja može da pruži tek oslobođena teritorija.

veliko dvorište, zauzimali su čitav vrh zarubljene kote. Dvorac je bio ograđen visokim zidom, a sa ostalim delom sela povezan preko jedne uske prevlake, širine običnog puta. Na tom pravcu; nalazila se i velika kapija pred koju smo postavili dva stražara sa puškomitraljezima. Ostale prilaze zgradi bilo je uglavnom, lako kontrolisati, zbog strmih padina. U jednoj prostoriji dvorca bio je, pored ostalih, i stari Nazor.

Drug Tito je iz dvorca bio povezan telefonom, preko male-centrale, sa drugovima Markom i Terzićem u Bihaću, kao i sa komandama jedinica na periferiji velike oslobođene teritorije. Ovde je u dugom noćnom proučavanju zamršenih neprijateljskih planova stvarana zamisao kako da se izdrži predstojeća neprijateljska ofanziva i pređe u ofanzivu. Ideja o velikom pokretu operativne grupe VŠ za južnu Srbiju začela se negde u decembru u Bihaću, a ovde u Ostrošcu je dobijala sadržanu sve dok nije pretvorena u Titovu odluku. Iz Ostrošca i Bihaća VŠ je rukovodio borbenim dejstvima naših jedinica u početku neprijateljske ofanzive. U dvorac su povremeno dolazili na dogovore drug Marko i ostali članovi VŠ. Odavde su i mnogi kuriri raznosili poštu prema štabovima naših jedinica na frontu. U Ostrošcu je drug Tito ostao oko 17 dana.

Prateći bataljon bio je podeljen po četama:

1. se nalazila na Ostrošcu i davala je straže i patrole oko dvorca i prema selu. Jedna desetina je čuvala most na Uni, u podnožju dvorca, na putu za Bihać. Preko dana je veći deo čete bio angažovan za politički rad u okolnim muslimanskim selima. Borci su održavali razne sastanke i ujedno sakupljali hranu za ranjenike koji su, početkom ofanzive, već počeli pristizati sa položaja.

Druga četa je bila u Bihaću i obezbeđivala je zgradu županije gde je deo VŠ sa Markom i Terzićem ostao sve do učestalijeg bombardovanja grada. Četa je pored straža i patrola po gradu, čuvala most na Uni, rejon oko Sahat-kule i druge objekte u gradu.

Inžinjerijska četa je u početku boravila u Bihaću i osposobljavala je železničku prugu u blizini grada, zatim je radila na uređivanju zamka u Ostrošcu, podizanju mosta na Uni kod Ostrošca, a pored toga davala je i obezbeđenje kod VŠ.

Otpočinjanjem ofanzive Bihać je sve češće bio meta neprijateljskih aviona. Između dva takva bombardovanja 24. januara, drug Tito je sa svojom grupom stigao sa Ostrošca i predveče prošao kroz Bihać. Noću 24/25. januara drug Tito se

nešto zadržao u Petrovcu, a zatim je, preko Oštrelja, produžio automobilom u Drvar gde je stigao u ranu zoru 25. januara. Neposredno po njegovom prolasku žestoko je bombardovan rejon železničke stanice na Oštrelju. Stari Vladimir Nazor, koji se prvi put našao u ovakvoj situaciji, tražio je od druga Tita da ne napuštaju dvorac u Ostrošcu jer je tamo bio udobno smešten i imao gotovo sve mirnodopske uslove za rad. On je, dušom pesnika, uživao u lepotama okoline, u pogledu iz dvorca, u stilu same građevine, kao i golubovima koji su bili ukras dvorca. Posebno je vodio brigu da ih borci ne hvataju. Jednom je prijetio da su neki borci zaklali dva-tri goluba i odmah je intervenisao kod druga Tita koji je posle toga zabranio da se golubovi uznemiravaju i hvataju.

U okviru priprema za evakuaciju, 24. januara, Izvršni odbor AVNOJ-a napustio je Bihać tako da se negde oko 30. januara našao u Glamoču, smešten po gradu i vilama na periferiji.

Za prebacivanje VS i Pratećeg bataljona određeno je nekoliko kamiona, dok je drug Tito raspolagao jednim putničkim automobilom. Zbog toga su jahači konji i komora, nekako u isto vreme, upućeni iz Bihaća, preko Petrovca i Oštrelja, u Glamoč. Taj pravac je 29. januara bio određen i za štampariju Borbe, pa je verovatno u pravcu Glamoča trebalo da se kreće i VŠ.

U Bihaću su i dalje ostali drugovi Marko i Terzić. Oni su se 26. januara u zoru prebacili iz zgrade županije preko Une i smestili u neku vilu, blizu železničke stanice, sa jednim delom 2. čete. Rano ujutru, u opštoj gužvi u kojoj se zatekao, sa sve većim sužavanjem fronta, bombardovan je čitav Bihać. Između ostalog, pogođeni su: zgrada županije, zgrada gde je bio AVNOJ, zgrada vojne škole i vila gde se našao ovaj deo VS.

U ovom bombardovanju ranjeni su: politički komesar Pratećeg bataljona Zivomir Jeremić Modelar i borac 2. čete Leković. Drug Marko je kroz dim bombi i prašinu uspeo da se neožleđen izvuče iz kuće u toku samog bombardovanja. Tog jutra ranjen je i drug Milentije Popović u glavu. U toj gužvi našao se i stari Nazor koji je ostao da prenoći u gradu. Dobro raspoložen rano ujutro sastavio je neki stih u stilu ode — »Bišću gradu«. Međutim, kad je počelo bombardovanje i kad su, uz to, ubačene ili prikrivene ustaše počele otvarati vatru sa nekih prozora, naljutio se i smisao stiha okrenuo u suprotnom pravcu

Ovaj deo VŠ ostao je u gradu sve do 28. januara pre podne i rukovodio dejstvima naših jedinica na pravcima koji su izvodili ka Bihaću i radio na organizovanju prihvata i evakuacije ranjenika kao i mase stanovništva koja se povlačila ispred naših jedinica ili je izlazila iz grada da se spase od bombardovanja. Odavde je Terzić bio u neprekidnoj telefonskoj vezi, preko poznate telefonske centrale u Petrovcu, sa drugom Titom u Drvaru. Tih dana avioni su se neprekidno obrušavali na rejon županije, most na Uni, železničku stanicu i neke druge rejone u gradu, tukući naročito žestoko komunikacije koje su vodile u Bihać, a posebno kolone izbeglica na drumu Bihać — Bos. Petrovac. U gradu se našlo i nešto ubačenih ili prikrivenih ustaša koji su povremeno, iz raznih zgrada, otvarali vatru što je još više otežavalo situaciju.

Zbog ovakve situacije glavnina 2. čete VŠ štitila ie od 27/28. januara prelaz preko mosta na Uni, sve dok ovaj zadatak nije preuzeo Bihački partizanski odred. Od Inžinjerijske čete: jedan vod je ostao na mostu kod Ostrošca, sa zadatkom da ga čuva do pristizanja naših jedinica i da ga posle uništi, što je učinjeno neposredno pred čelnim nemačkim tenkovima; drugi vod je radio na miniranju mosta na Uni koji je inače bio delimično oštećen u aprilskom ratu. Pripreme za rušenje su vršene pod neprekidnim bombardovanjem i sama eksplozija pri rušenju mosta pomešala se sa eksplozijama avionskih bombi u neposrednoj okolini. Tih dana obe čete su sakupljale ljudstvo u gradu za nošenje ranjenika. To je ujedno bila neka forma prirodnudne mobilizacije, preventivna mera, čime su se želela izbeći i neka loša iskustva stečena pri povlačenju iz Foče, maja 1942. godine.

28. januara, pošto je most porušen i odbrana na Uni organizovana, Marko i Terzić su popodne prošli kroz Ripački klanac gde su jedinice 7. banijske divizije organizovale odbranu. Oni su se zadržali neko vreme u Bosanskom Petrovcu, a zatim su preko Oštrelja produžili u Drvar. Sutradan, 29. januara, Nemci su ušli u Bihać.

POKRET IZ KRAJINE SE NASTAVLJA

U Drvaru se VŠ smestio u zgradu ispod pećine i kod pijane (pored drumu za Petrovac). Ovde su, koliko se sećam, u noći 28/29. januara ili tih dana oko 1. februara, VŠ i CK KPJ održali sastanak na kojem je razrađena i usvojena ideja o da-

ljim dejstvima. Njena je suština bila da se aktivnom odbranom snaga Prvog bosanskog i Prvog hrvatskog korpusa brani slobodna teritorija i time stvori vreme potrebno glavnoj operativnoj grupi VŠ; Prva i Druga proleterska i Treća udarna divizija da se u međuvremenu prikupe, pošto su se nalazile izvan obruča, i pređu u protivofanzivu dolinom Neretve, a potom da se preko Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka produži u južnu Srbiju i time prenese težište ustanka i na istočne delove zemlje. Neka naređenja, u tom smislu, VŠ je izdao jedinicama na pravcu Bihaća još 27. januara, a od 29. januara izdavana su štabovima Prve i Druge divizije, već konkretnija naređenja za koncentraciju i napad na Prozor, iz čega se vidi dalja realizacija ove osnovne ideje.

U Drvaru su se sastale 1. i 2. četa VŠ dok je Inžinjerijska zadržana na Oštrelju tamo gde je 29/30. januara prihvatila deo pristigle štamparije »Borbe« iz Drinića, zakopala ili ga pripremila za dalji transport; drugi deo štamparije, zajedno sa nekim stvarima koje se nisu mogle nositi zakopan je na Oštrelju dobro sakriven. Inžinjerijska četa je u svom sastavu imala i jedno odeljenje za linijske veze, koje je tih dana radilo na uspostavljanju žičnih veza od Bihaća ka Petrovcu i od Petrovca ka Oštrelju. Bio je to mučan posao. Teška situacija na frontovima zahtevala je neprekidnu vezu koju je opet trebalo uspostavljati pod neprekidnim dejstvom neprijateljske avijacije. U Petrovcu se nalazila telefonska centrala preko koje je VŠ naročito insistirao da ima vezu sa jedinicama na položajima kod Ripčkog klanca.

Sam Drvar postao je u neku ruku relejna stanica za bolnice i zbegove. Tu je pripremana hrana za izbeglice (žene i decu), bolesnike i ranjenike. Tu se prvi put uočio i problem tifusara koji je počeo sve više uzimati maha. Jedne večeri, na drumu koji vodi iz Petrovca, drug Tito je sačekivao izglednele i izmorene kolone. Naročito ga je dirnula nevolja promrzle dece i ranjenika. Naredio je da se iznese sve čime je intendantura Pratećeg bataljona, ujedno i Vrhovnog štaba, raspolagala od kuvane i suve hrane i da se to podeli, prisustvujući lično izvršenju toga naređenja. Intendant je naposljetku izneo i nešto suvih smokava koje je drug Tito dobio nedavno iz Dalmacije. Kad više nije imao šta, intendant je pripremao i iznosio čaj. Neke iznemogle majke žalile su se da su na Oštrelju ostavile decu koju više nisu mogle nositi. Saznavši za to drug Tito je odmah poslao deo naše 2. čete na Oštrelj da decu prikupe i do-

nesu u Drvar. Radilo se o maloj deci koja su bila zavijena u prnje i ostavljena u snegu pod jelama.

Ranjenici su izvlačeni delom preko Glamoča, a delom preko Grahova. Sve napore u tom smislu su ometali sneg i hladno vreme. U Drvaru se VŠ pridružila i štamparija, ali je ona 30/31. januara preko Grahova prebačena u s. Priluke, blizu Livna.

Negde na putu Bihać — Petrovac oboren je jedan ustaški avion i tom prilikom zarobljena su dva oficira. Njih je drug Marko spasao od linčovanja ozlojeđenog naroda i doveo u Drvar radi saslušanja. Pokazujući izmučenu decu, naslaganu na slami u zgradi kraj pilane i na snegu oko nje, drug Tito se obratio ustašama: »Eto vidite kakvi ste junaci i koga tučete po našim cestama. Umesto da svoju silu pokažete protiv vojske, protiv partizana, vi svoj kukavičluk pokazujete protiv golorukih zbegova«. Jedan ozlojeđeni borac iskoristio je trenutak nepažnje i malo zatim ubio oba ustaška pilota, ne sačekavši saslušanje i uobičajeno suđenje. Teške kazne zbog ovog nedozvoljenog postupka spasla ga je činjenica da mu je kod kuće ostala samo žena sa četvoro male dece, u krovinjari koja prokišnjava i sa pola vreće kukuruza, kad je pošao u partizane. »Pomisao na nezbrinutu decu« kaže »navela me je na ovaj nepromišljeni postupak«. Oslobođen je teže kazne ali je ozbiljno ukoren i upozoren na posledice ako mu se ubuduće tako nešto dogodi.

Pošto se zadržao nekoliko dana u Drvaru, VŠ se ponovo podelio: deo sa drugom Titom produžio je, početkom februara, preko Grahova u Livno jer se težište naših napadnih dejstava prenosilo na pravac Duvno — Prozor — Neretva; deo sa drugovima Markom i Terzićem ostao je još nekoliko dana u Drvaru, u zgradi ispod pećine, sa zadatkom da rukovodi odbrambenim dejstvima na pravcima koji su izvodili ka prostoriji Drvar, Glamoč, Livno i Duvno, i da organizuje prihvati i dalje pokrete ranjenika i zbegova. Iz Drvara se ovaj deo VS prebacivao jednim putničkim kolima i sa jednim ili dva kamiona. Negde oko ponoći ova kolona se zadržala pored crkve, u nekom selu u okolini Grahova, da se malo odmori. Prva četa Pratećeg bataljona postavila je straže i uputila patrole. One su se posle sat ili dva sukobile sa četnicima koji su se privlačili selu. U noći je došlo do puškanja. Očigledno, pokrete naših snaga četnici su shvatali kao povlačenje pa su se stoga bili osilili, usuđujući se da ne dozvole zadržavanje partizana u svom selu.

U toku noći grupa sa drugom Markom produžila je u Livno i u zoru stigla u manastir Goricu, gde je naređen odmor.

U toku dana drug Tito je posetio štab 2. proleterske divizije u s. Žabljaku, južno od Livna, radi priprema napada na Duvno. Okolina manastira je prilično otkrivena i nesigurna u pogledu bombardovanja, a i obezbeđenje u okolini bilo je dosta slabo zbog čega se drug Tito sledeće noći prebacio u rudnik Tušnice (10 do 15 km južno od Livna). Tih dana u Livnu je izvršena smena četa Pratećeg bataljona: 1. je ostala u Livnu i okolini (s. Pothum) gde se zadržao AVNOJ, čika-Janko i neki drugi delovi VŠ; 2. četa je preuzela obezbeđenje dela VŠ sa Titom.

Od Livna vodi put preko s. Vidoši i Potkraj i završava se kod rudnika Tušnice. Kolona druga Tita pristigla je u s. Pot-Kraj (2. četa i komora) negde u zoru i tu se zadržala. Na 2 do 3 km od sela, u jednoj uskoj uvali oivičenoj, s čela i sa strane, ne mnogo visokim i retko obraslim kosama (ograncima planine Tušnice) nalazila su se rudarska okna, kod kojih se završavao put. Na oko 200 do 300 metara ispred okna sasvim usamljena u uvali, pored puta, bila je prizemna kućica sa crvenim krovom i dva povećea odeljenja. Svako od njih je imalo sa spoljne strane grube duge šaltere od dasaka. Služila je verovatno kao kantina za rudare, a i kao isplatna blagajna. U tu zgradu, u rano maglovito jutro, smestili su se drug Tito, Sreten Zujović, Pavle Ilić, stari Fjodor Mahin, Vladimir Nazor, pratiodci druga Tita i komandir čete — dakle njih 10 do 12 drugova.

Uz vatru, založenu na ognjištu, pretresana je neko vreme situacija na našem i istočnom frontu. Fjodor Mahin je zabavljao ostale svojim poznavanjem geografije, procenom pojedinih pravaca i predviđanjem razvoja događaja na istočnom frontu. Uzgred je spremao svoj uobičajeni čaj bez šećera i to tako što je čuturicu zapretao u pepeo. Njegove procene daljeg razvoja situacije na istočnom frontu bile su inače i ranije zapažene. Drug Tito se neko vreme grejao, a zatim se povukao u drugu sobu da prilegne, dok su ostali produžili da sede oko vatre.

Negde pred podne, kad se magla nešto podigla, začuo se jak šum avionskih motora. Činilo se da su daleko, negde u dolini Neretve, ali je cela naša grupa izišla i osluškivala. Nagđalo se da li se radi o putničkom avionu ili bombarderu. Većina je zaključila da se radi o putničkom jer bombarder ne leti sam. Neko je ipak probudio druga Tita koji je izišao iz

kuće i oslušnuo. Huk motora bio je sve bliži i jači. Tito je naredio da se cela grupa brzo prebaci do okana i tamo skloni. Krenulo se dosta sporo i oklevajući jer se nije očekivala opasnost. Okna su se nalazila na kraju uvale. Pred jednim od njih neki seljaci su tovarili ugalj na kola. Dva Titova pratioca bili su izmakli nešto napred, vodeći starog Nazora. Odjednom iza kose pojavi se, u niskom letu, »savoja« i bez ikakvog izviđanja, leteći duž uvale, istrese teški tovar raznovrsnih, uglavnom manjih bombi. Neke padoše u rejon okana, a druge oko kuće, sa obe strane male kolone koja se zatekla na ledini, a da nije ni stigla do skloništa. Dve bombe, jedna manja i druga nešto veća, eksplodirale su u neposrednoj blizini zgrade i razbacale crep, letve, grede, vrata i prozore na sve strane. Od kuće su ostali samo zidovi i nešto greda. Ostale bombe su eksplodirale u uvali, na širem prostoru oko kuće. Avion je posle toga nadleteo još jednom, opet bacio bombe, a potom se izgubio.

Grupa je čudnim slučajem prošla bez gubitaka. Trenutno nije bilo moguće objasniti kad su pre i od koga Italijani saznali da se VŠ ili neko drugi nalazi u ovoj sasvim usamljenoj i napuštenoj zgradi, utoliko pre što se u nju stiglo po noći i što napolju nije bilo čak ni straže.³

Inženjerijska četa se tih dana nalazila u selu Guber, kraj Livna. To jutro se kod VŠ zatekao i politički komesar čete gde je bio došao da primi dalje zadatke. Četa je preko Oštrelja, Mliništa i Glamoča stigla u rejon Livna gde je radila na organizovanju veza u divizionu VŠ i na zarušavanju puta Livno — Sinj, u cilju sprečavanja ispada iz Sinja. Iz s. Gubera je Inženjerijska četa prebačena u Eminovo Selo kraj Duvna (po oslobođenju ovog mesta). Ovde je popravljala most na reci Šujici i osposobljavala put Duvno — Ravno za prolaz transporta ranjenika. Osposobljavanje komunikacija, u ovom periodu, bio je jedan od naglašenih zadataka (za naše uslove malo neuobičajen, pošto smo se dotle bavili samo rušenjem komunikacija); operativna grupa VŠ je raspolagala sa nešto kamiona i artiljerije, pored mobilisanih vozila za prenos ranjenika i time bila vezana za komunikacije.

³ Kasnije se saznalo da je, navodno, neki inženjer rudnika, koji je stanovao u jednom od okolnih sela, bio u ustaškoj ili italijanskoj obavешtajnoj službi i izvestio da se u kući nalazi »neko ko zaslužuje pažnju«. Ovakvi zadaci u avijaciji se inače poveravaju veoma iskusnim i sposobnim pilotima.

Već od Bihaća veoma je učestalo bombardovanje Vrhovnog štaba. Oštrelj je bio bombardovan samo što je VŠ prošao, a Drvar čim je VŠ tamo stigao. Ozbiljno se postavljalo pitanje da li je to slučajno ili je bilo nekog u okolini VŠ ko je davao obavještenja? Možda su radisti svojim nesmotrenim radom odavali rejon razmeštaja VŠ?!

Do 7. februara 1943. godine deo VŠ sa Titom proveo je na ulazu u rudnička okna koja su mu služila kao sklonište, a i kao stambene prostorije, jer je unutra bilo toplo. Drug Tito je primao izveštaje od Terzića iz Drvara i Glamoča prateći rad na evakuaciji bolnice i situaciju na frontovima. Odatle je, 4. februara, drug Tito poslao depeše 1. i 3. diviziji kojima je nagoveštavao opsežan plan na kojem se mora raditi hitno. Odatle je zakazano savetovanje u Duvnu pri štabu 2. proleterske divizije. Zamisao za napad na Prozor i ovladavanje dolinom Neretve preokupirala je druga Tita. Zbog opšteg razvoja situacije zaoštrio se problem prebacivanja ranjenika i bolesnika, posebno tifusara, čiji se broj naglo povećavao. Sem toga, opštu situaciju je otežavao i veliki broj zbegova koji su opterećivali i komunikacije i vojsku. Kamioni i autobusi su prebacivali ranjenike iz rejona Mliništa i Glamoča u pravcu Livna.

Jedne večeri kamioni sa tifusarima su zapali u sneg kod s. Korična (na pola puta od Glamoča za Livno). Za njihovo spasavanje upućena je grupa drugova iz štamparije. Oni su promrzle i gotovo ukočene bolesnike prenosili noću na leđima preko smetova. Na ovakve zadatke obično su određivani članovi KPJ jer su se ljudi plašili zaraze. Neki od ranjenika davno nisu bili previjeni, a nekima su pojedini promrzli delovi tela bili u raspadanju i zaudarali su.

Oslobođenjem Duvna, drug Tito je (5. ili 7. februara) pozvao depešama komandanta i političkog komesara 1. proleterske i 3. udarne divizije (štab 2. proleterske je bio u Duvnu) da se jave u Duvnu, 8. februara, a on se 7/8. februara, u pratinji manje grupe boraca, na konju prebacio od s. Potkraj, odnosno rudnika uglja, preko planine u Duvno. Tamo je u štabu 2. proleterske divizije (u zgradi samostana) 8. februara održano poznato savetovanje u vezi sa odlukom VŠ za otpočinjanje protivofanzive operativne grupe. U stvari, štabovi ovih divizija su ovde prvi put i neposredno od druga Tita saznali zamisao za dalja dejstva. U vezi s tim drug Tito je odredio i zadatke divizijama kako ovim, čiji su komandanti bili prisutni, tako i 7. banijskoj i 9. dalmatinskoj diviziji koja je bila tek u formi-

ranju. Ocenjeno je da su stvoreni potrebni uslovi za prelazak u ofanzivu svih jedinica NOV i POJ koje su se nalazile van područja odlučujuće bitke za ranjenike.

Osnovna ideja zamisli bila je da se po etapama svim snagama izbiје: u dolinu Neretve, zatim na Drinu i u trećoj etapi na Lim. Međutim, bila je konkretnije razrađena zamisao za dejstva samo u okviru prve etape, odnosno do linije Neretve.

U Livno su, 6. ili 7. februara, stigli drugovi Marko i Terzić i smestili se u kuće u sev. delu Livna, ispod šume Bašajkovac. Oni su se, na putu od Drvara, zadržali nekoliko dana oko Glamoča, u s. Radaslijama. Glavna aktivnost VŠ početkom februara bila je usmerena na tri osnovna zadatka: organizovati što uporniju odbranu na svim pravcima koji su izvodili na prostoru Drvar, Glamoč, Livno i Duvno, kako neprijatelj ne bi ugrozio veoma veliki broj ranjenika; iz Livna organizovati što hitniji i uspešniji napad na Duvno i Prozor i otvoriti prolaz ka Neretvi; i iz Drvara, Mliništa i Glamoča što hitnije prebaciti veliki broj neposredno ugroženih ranjenika u rejon Livna i Duvna. Njihov broj se, od planiranih 1.000 koje je trebalo Vrhovni štab da obezbeđuje, već bio popeo na oko 3.500.

Iz Duvna se drug Tito 12. februara, punog susnežice, prebacio putničkim automobilom preko Pakline i S. Ravno u selo Kopčiči (na izvoru Rame, ispred Šćita), bliže pripremama za napad na Prozor. Sticajem okolnosti uspeo je da se probije još za dana, pre nego što je put preko Pakline i s. Ravna bio zavejan. Ostali deo VŠ ostao je i dalje u rejonu Tušnice, odnosno u samom Livnu. U s. Kopčiči drug Tito je zanoćio i tu se zadržao do 14. februara, a sa njime je stiglo samo nekoliko drugova, koliko ih je moglo sesti u automobil. U selu ga je dočekala Inžinjerijska četa Pratećeg bataljona, koja je tu pristigla dan-dva ranije. Titova grupa je smeštena u jednu vodenicu na Rami, kojih je inače bilo čitav niz. Iznad vodenica uzdizala se veoma strma i visoka stena. Inače bistra i brza Rama, u ovom svom delu, obilovala je krupnom pastrmkom, ali vremena da se ona lovi nije bilo. U međuvremenu u Livnu su Marko i Terzić pored ostalog radili i na formiranju 9. dalmatinske divizije; čika-Janko i Milutin radili na sakupljanju i formiranju ešelona ranjenika i organizovanju njihove dalje evakuacije prema Duvnu.

8. februara u Livnu je izdata zajednička izjava VŠ NOV i POJ i AVNOJ-a o karakteru i ciljevima narodnooslobodilačke borbe, a 9. februara objavljen je poziv Izvršnog odbora

AVNOJ-a svim narodima Jugoslavije na sveopštu borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Ova dva dokumenta su bili značajan doprinos zamašnim predstojećim borbenim dejstvima naših jedinica.

13. februara od plotunske vatre 1. čete Pratećeg bataljona, iz rejonu Livna, i partizanske čete iz s. Pothuma oboren je nemački avion koji je bombardovao bolnicu u okolini grada. Istog dana popodne, kamionom i autobusom, prebacivao se iz rejonu rudnika Tušnice Sreten Zujović Crni sa ostatkom VŠ i Pratećeg bataljona, koji su inače bili uz druga Tita. Vozila su po noći zapala u smetove na Paklini tako da su se u toku 14. februara jedva probila do Ravanjskog polja, gde su zadržana. Tek pošto je pročišćen put za Šćit, 15. februara uveče, ovaj deo je stigao kod samostana u Šćitu i to jednim kamionom koji je drug Tito poslao u susret. Interesantno je bilo da su Ravanjsko polje i planina Paklina bili pokriveni dubokim smetovima, dok je put dalje od Ravnog prema Šćitu, pošto se predu prve kose, prema s. Zahumu, bio slobodan, a sa kosa se čak sneg i otapao.

Iz s. Kopčića drug Tito se 14. februara popodne prebacio u Šćit (selo na oko 10 km zapadno od Prozora), u samostan gde su ga čekali Pavle Ilić, pomoćnik načelnika VŠ i komandant 3. divizije Pero Četković radi prijema poslednjih direktiva u vezi sa pripremama za predstojeći napad na Prozor. Drug Tito se smestio u samostansku zgradu koju je tek napustio štab 2. dalmatinske brigade i pomerio bliže polaznim položajima za napad.

U rejonu Šćita Pavle Ilić je boravio već od oslobođenja Duvna, a 14. februara iz Duvna je pristigao i Haubički divizion VŠ, sa zadatkom da se pripremi za podršku jedinica u napadu na Prozor.

Odmah po pristizanju, Inžinjerijska četa je pristupila pripremanju materijala za izradu skloništa u samom samostanu, koje je završila 15. februara po podne.

15/16. februara napad na Prozor nije uspeo, što je dovelo u pitanje sve dotadašnje planove. U toku 16. februara jedinice 3. divizije vršile su intenzivne pripreme za ponovni napad na Prozor, rukovodeći se Titovom devizom: Prozor mora pasti! U toku popodneva drug Tito je lično obišao polazne položaje za napad artiljerijskih i pešadijskih jedinica. Komandanti su mu pokazivali Prozor koji se kao na dlanu video u kotlini zajedno sa bunkerima i žicom na prilazima. Prethodne noći uočena

je organizacija italijanske odbrane, raspored njihovih bunkera i shvaćen sistem vatre. Pojedine starešine su iznosile drugu Titu svoje zamisli za predstojeći napad. Naređeno je da se artiljerija privuče u streljački stroj pešadije i da neposredno gađa bunkere; da štabovi brigada i bataljona budu na čelu svojih jedinica, dakle da se učini sve — ne bi li se Prozor oslobodio.

Tih dana drug Tito nije znao za odmor. Oslobodenje Prozora, gde se očekivao veliki plen, stvorilo bi nove mogućnosti za realizovanje ranije postavljenih ciljeva, u vezi sa prodorom u dolinu Neretve. Kao osnovni zadatak se postavljalo što hitnije privlačenje ranjenika kojih je bilo sve više. Problem je bio utoliko teži što je tifus harao i u nekim jedinicama, posebno u brigadama 7. banijske divizije, zbog čega je jako opala i njihova borbena vrednost. Brigade ove divizije već su bile iscrpene dugotrajnim zaštitničkim borbama od Bihaća i na zadacima oko praćenja i zaštite bolnice. Sem toga, jedinice su bile iscrpene i glađu jer su ranije bile opremljene kolima sa konjskom vučom koja su se odavno pokazala nepodesnim za planinsko zemljište na kojem su izvođena borbena dejstva.

U međuvremenu, u okviru priprema za napad na Prozor, pod rukovodstvom Pavia Ilića, inače inženjera, Inženjerijska četa Pratećeg bataljona je dobila zadatak da ruši komunikaciju koja iz Prozora vodi ka Šćitu kako bi se sprečili eventualni italijanski ispadi, i radi organizovanja veze u divizionu VŠ. Neposredno pred napad, Inženjerijska četa je te iste deonice kao i druge sporednije puteve morala opravljati kako bi mogla proći naša artiljerija i druge jedinice. Zgrada samostana, gde je bio smešten VS, bila je povelika, na sprat i zidana od kamena, sa drvenim gredama na tavanici i u međuspratnoj, odnosno podrumskoj prostoriji. U podrumu, u jednom uglu ispod stepeništa, Inženjerijska četa je u toku 15. februara napravila nešto kao sklonište od bombardovanja. Ona je ojačala podrumske grede podupiračima, a zidove balvanima. Uoči napada na Prozor (verovatno 16. februara) u Šćitu (u šumi iznad samostana) održano je savetovanje na kojem su bili prisutni, pored druga Tita, Nazora i Crnog i neki komadanti obližnjih jedinica. Razgovori su trajali do posle podne. Oko 15 ili 16 časova učesnici ovog savetovanja došli su sa drugom Titom u zgradu. Samo pola sata kasnije italijanski bombarderi sručili su bombe neposredno oko samostana i njegovog konaka. Niko iz kuće nije imao vremena da iziđe. Grupa je jedva uspela da strči u podrum, dok su starog Nazora sneli Titovi pratioci. Neki su

predlagali da se ipak izađe iz zgrade, međutim to nije bilo moguće. Od dve bombe jače snage jedna je prebacila samostansku zgradu, a druga je podbacila; obe su pale na 20 do 30 metara od zgrade i njihova snažna eksplozija je uzdrmla zidove. Treća bomba, od oko 100 kg, pogodila je gornju ivicu zgrade (sims) u kojoj se nalazio VŠ i skliznula niz spoljni zid; odbila se od njega i pljoštimize pala pored zida. Od udara gornji desni ugao zgrade raspukao se u dužini od nekoliko metara. Međutim, nekom čudnom igrom slučaja bomba nije eksplodirala. Nije jasno zbog čega. Možda udar o sims nije bio dovoljno jak da aktivira upaljač, a možda ni upaljač nije bio ispravan. Nije teško zamisliti kako bi stvar izgledala da je bomba pogodila samo kojih desetak santimetara levo ili desno, tj. neposredno u zid, pa eksplodirala ili da je probila drvenu konstrukciju i negde od krova do podruma eksplodirala ili, pak, da se to desilo u temeljima zgrade sa spoljne strane.

Posle onako preciznog bombardovanja kod rudnika Šujice, ovaj slučaj je već teško zabrinjavao. Ponovo se počelo razmišljati ko i na koji način odaje mesto boravka VŠ.⁴ Neeksplozirana bomba najpre je samo ograđena tu gde je pala, a zatim je odvučena kamionom i demontirana. Na kraju je ipak poslužila korisno. Njen eksploziv je iskorišćen za rušenje mostova na Neretvi.

U Šćitu, u zgradi samostana i okolini, deo VŠ sa drugom Titom zadržao se sve do oko 21. ili 23. februara. U Livnu su i dalje ostali drugovi Marko i Terzić sa ostalim članovima VŠ. Neposredno po oslobađanju Prozora operativni deo VŠ (da ga tako nazovemo) sa Pavlom Ilićem otišao je u Prozor gde se smestio u jednu noviju zgradu, na ulazu u grad. U Prozor su povremeno dolazili Moša Pijade i Ivan Milutinović sa svojim organima, radi prikupljanja, raspodele i evakuacije ratnog plena. U međuvremenu je i drug Marko vraćao u Šćit.

Obezbeđenje VŠ u Šćitu vršila je 2. četa, dok je 1. upućena u Prozor, čim je ovaj oslobođen, u ulozi posadne jedinice i tamo obezbeđivala istureni deo VŠ, davala straže, patrolu i kurire,

⁴ U Dalmatinskoj brigadi, čiji je štab bio u ovoj zgradi neposredno pre dolaska VŠ, bili su i neki ranije zarobljeni domobrani. Videći gužvu oko povlačenja, nenaviknuti na takve situacije, oni su smatrali borbu izgubljenom i probitačnim da prebegnu Italijanima u Prozor. Oni su to i uspeali da učine i uz ostale podatke dali su obaveštenje da se u zgradi samostana u Šćitu nalazi štab brigade. Kako je u međuvremenu štab otišao, bombe su pale na VŠ, iako neplanirano. Domobrani su poginuli u Prozoru, u nekom bunkeru.

koji su upućivani za vezu sa bolnicom ili jedinicama na frontu. Zajedno sa inženjerskom, 1. četa je prikupljala, sređivala, evakuisala i obezbeđivala municiju i drugi ratni plen i sprovodila Transporte u Glamoč, ili drugim pravcima. Od 19. do 24. februara jedan deo Inženjerske čete bio je upućen za čišćenje puta Duvno — Ravno od snega, naročito smetova preko Pakline i kroz Ravanjsko polje. Oko 20. februara bilo je planirano da se Inženjerska četa uputi u Ramu da tamo organizuje saobraćaj (drumski i železnički) za prevoz ranjenika; da se tu nađe za slučaj potrebe rušenja mostova i da uspostavi telefonsku vezu jedinica u dolini Rame i Neretve sa Prozorom. Sem toga, jedan deo čete bio je spreman da se uputi u pravcu Ivan-sedla i poruši tunel, ukoliko bi se njime ovladalo. Međutim, kako se ovo nije ostvarilo, oko 20. februara četa je angažovana na popravljanju drvenog mosta na Rami (južno od sela Kranjčići) i deonica puta prema Rami, u cilju lakšeg pokreta jedinica, evakuacije u tom pravcu i prebacivanja ranjenika.

Ovih dana borbi za oslobađanje Prozora drug Tito je bio nešto oboleo, ali je morao neprekidno raditi jer su sve naše jedinice bile u stalnim pokretima i u napadnim dejstvima, u dolini Rame i Neretve i na suprotnoj obali ovih reka. I vreme se nešto pogoršalo. Vetar je mestimično nabacivao smetove na put preko Pakline tako da je prolaz kamionima preko Ravanjskog polja povremeno bio onemogućivan. To je otežavalo dalje prebacivanje ranjenika, što je posebno brinulo druga Tita. Stoga je on, odmah po dolasku u s. Kopčice, uputio inženjera Zivu Đorđevića sa nešto pionira, da sa partizanskom četom komande mesta u s. Ravno pristupi mobilizaciji okolnih sela za raščišćavanje snega u Ravanjskom polju, i neprekidno održava put u ispravnom stanju kako bi se mogao nesmetano obavljati automobilski saobraćaj. Za ovaj posao bilo je angažovano gotovo sve stanovništvo iz okolnih, inače popaljenih sela i od 15. do 24. februara uporno se radilo. Često se dešavalo da ono što se po danu pročisti, jaki vetrovi noću ponovo zaveju. Uznemireni povlačenjem naših jedinica, brojem ranjenika, a inače nepoverljivi, seljaci mešovitih sela složno su odbijali da »ratuju sa bogom«, tj. da svaki dan počinju čišćenje snega iz početka pa ih je trebalo gotovo silom ponovno okupljati.

Posle bombardovanja zgrade samostana u Šćitu drug Tito je morao izlaziti i raditi negde u okolini. Najpre je odlazio u okolne šume ili vodenicu na Obližnjem potoku, neposredno preko brda severno od Šćita, a kasnije niz padine, sa suprotne

strane samostana u dolinu Rame, ka s. Proslap, na kojoj se nalazio čitav niz malih vodenica. U neke od njih je odlazio, ili tačnije iznošen, i stari Nazor. Obično su dan provodili u vodenicama, a uveče se vraćali u samostan. Vodenice na Rami, šum brze zelene reke i idila seoskog života na vodenicama posebno su oduševljavali starog pesnika.

U rejonu Šćita drug Tito je primio dosta raznih poseta, po danu u okolini Šćita, a uveče u zgradi samostana. Tu se ostalo sve do borbi za Ramu i Jablanicu kada je (verovatno 21/22. februar) sa delom 2. čete Tito otišao u s. Gračac u dolinu Rame i tu se smestio kod škole, nedaleko od seoske crkve. Ovde, ili u najbližoj okolini, drug Tito, kome se uskoro pridružio i ostali deo VŠ, ostao je sve do prelaska Neretve. Po danu je izlazio u brda, oko sela. Povremeno je prelazio preko mostova na Rami i Neretvi i boravio na suprotnoj obali ili radio u nekoj vodenici u jednom potoku koji se uliva u Ramu, sa južne strane. Opet povremeno, odlazio je i u drugu vodenicu, na r. Prozorčici, na ulazu u klisuru, sa pravca Prozora. Uveče se vraćao u školu gde je produžavao rad, primao izveštaje, razgovarao sa ostalima ili se odmarao.

Iz doline Rame drug Tito je rukovodio borbama za ovladavanje Konjicom i Ivan-sedlom, odbijanjem nemačkih napada sa pravca Gornjeg Vakufa i Prozora našim ofanzivnim dejstvima u pravcu Gornjeg Vakufa, rušenjem mostova na Neretvi i podizanju novih, sa prelaskom naših jedinica i borbama za stvaranje mostobrana sa one strane Neretve i najzad prenošenjem ranjenika preko Neretve.

Oko 20. februara postojala je namera da se ranjenici prebace kamionima do Rame i dalje vozom do Konjica. Međutim, njihova evakuacija odvijala se suviše sporo i neorganizovano, a i bilo ih je mnogo. U isto vreme Nemci su počeli da vrše pritisak na pravcu Gornji Vakuf —Prozor. Od 20 do 28. februara vođene su borbe za Konjic, kao najvažniji objekt na pravcu nastupanja. On je bio glavna smetnja operativnoj grupi VŠ za dalji prodor; njegovim ovladavanjem pružala se mogućnost za lakše transportovanje ranjenika. Ivan-sedlo bilo je od posebnog značaja kao položaj za zaštitu prolaza naših jedinica, sa pravca Sarajeva. Međutim, Konjic i Ivan-sedlo služili su istovremeno udruženim nemačkim, italijanskim i četničkim snagama, kao oslonac za dejstvo protiv naših snaga. Neuspehom borbi za Konjic i Ivan-sedlo i nemačkim pritiskom od Gor-

njeg Vakufa ka Prozoru otpočela je, u užem smislu, bitka za ranjenike u Prozorskoj kotlini, najplemenitija i jedna od najtežih u našem narodnooslobodilačkom ratu.

Ostatak VS sa Zujovićem Crnim, delom 2. čete i komorom došao je noću 22/23. februara u dolinu Rame, u s. Gračanicu i razmestio se oko crkve, škole i duž drumu uz Ramu. Iste noći u Prozor je stigao čika-Janko sa svojom grupom iz Livna. Seoska crkva u Gračacu bila je pretvorena u magacin u koji je smeštena evakuisana hrana iz Prozora. Tada smo prvi put videli da se crkva koristi kao magacin u okolini VS, što je učinjeno pre njegovog dolaska, verovatno u nadi da Nemci i Italijani ipak neće bombardovati crkvu.

Na putu od Livna ka Šćitu i od Šćita ka Rami konji su, po izričitom naređenju druga Tita, ustupani bolnici za prenos ranjenika koji su mogli jahati, pa smo ih zvali »konjanici«. Rejon Šćita, Prozora i okolnih sela kao i doline Rame i Neretve bio je gotovo svakodnevno bombardovan. Malo kada bombardovanje nije trajalo i po ceo dan. Avioni su se smenjivali, kružeći u grupama, kao na poligonu. Borci i drugovi iz okoline VŠ već su se toliko bili uvežbali da su »uhvatili« i način gađanja aviona. Opasno je bilo samo ako avion leti pravo na posmatrača i na određenom odstojanju istrese bombe. Ako leti makar i malo levo ili desno, ili ako bombe otpusti negde pre ili »iznad« glave, nije bilo opasnosti. Da bi se opasnost na vreme sagledala, uslov je bio da se leži na leđima i prati let. Po položaju aviona i radu pilota, što se moglo osmatrati sa zemlje, mogla se, na određeni način, proceniti i opasnost od mitraljiranja.

U noći 22/23. februara VŠ je prošao kroz Prozor, u kojem su gorele kuće zapaljene bombardovanjem prethodnog dana. Duž puta bile su naslagane velike količine sanduka zapaljene pešadijske i artiljerijske municije. Mestimično sanduci su bili razbacani. Pored njih bili su naslagani i veliki koturovi žutog sira, sanduci i vreće sa drugom hranom, koji su čekali da budu evakuisani.

U Šćitu smo naučili da vlast nekako treba poštovati, bez obzira na to čija je. Negde između 19. i 22. februara intendant Pratećeg bataljona, inače veoma skroman, teško je dolazio do mesa i druge hrane putem redovnog snabdevanja jer su potrebe bolnica bile velike. Zbog toga su u Pratećem bataljonu bile učestale posne kaše, bez mesa. Kako su se i članovi VŠ, za vreme svih pokreta u ratu, hranili sa četnih kazana, ova okol-

nost nije mogla a da ne bude primećena. Zujović Crni je skrenuo pažnju komandi bataljona da predstoje teški dani kad će se inače morati gladovati, da za sada to još nije nužno, da vojska mora fizički biti pripremljena za dalje napore itd. Pri tome je pokazao na stada ovaca, na okolnim padinama i upozorio da treba biti aktivniji u nabavci hrane.

Povodom ove kritike intendant je jednostavno otišao u selo i sam odredio koliko ko od seljaka treba da mu da stoke i tako rešio problem, po najkraćem postupku. Sela su inače nacionalno mešovita i u zaseocima su vlast činili kmet ili knez, odnosno muktar. Oni su se osetili povređenim u svojim pravima, a sem toga i seljaci su se žalili na postupak jer je intendantov razrez pogodio neke siromašne seljake i poremetio neki njihov red u davanju hrane. Kad je, povodom ovih žalbi, komanda bataljona pozvana na odgovornost, branila se da je uzimanje stoke bilo dozvoljeno, da se intendantov postupak ne može smatrati nepravilnim ili čak pljačkom, ističući da u selu nema naše vlasti (narodnooslobodilačkih odbora) kojoj bi se inače moglo obratiti. Naređeno je da ipak i u takvim slučajevima treba raditi preko postojeće vlasti, iako nije naša, pa ako neko treba da se zameri seljacima, neka to bude ta vlast, bez obzira na to kakva mu je, a ne naš intendant kao predstavnik naše vojske. Sem toga, mesni organi vlasti u selu ipak bolje znaju kako ko u selu stoji, od koga i po kom redosledu treba nešto uzeti itd.

Od drvenog mosta na Rami (istočno od sela Kranjčiči) do Gračanice i dalje nizvodno do Gračaca i Rame (sa desne strane puta) postojao je čitav niz manjih pećina usečenih u okomitu stenu, sličnih kavernama. Klisura je ovde mestimično toliko uska da jedva ima mesta za korito Rame i drum. Neke od ovih pećina uređivala je Inženjerska četa kao skloništa za VŠ, sužavajući njihove otvore ka drumu, naslagama kamenja, balvanima, a negde i sanducima sa plenom evakuisanim iz Prozora. Međutim, ova skloništa su uglavnom služila za smeštaj evakuisane municije i bolnica. Drug Tito nikada nije voleo ni skloništa ni pećine. Često je govorio da se čovek u njima oseća kao da živ ulazi u vlasiti grob. A ove su stvarno i bile male, više škrape, nego pećine. Tito nije voleo da se sklanja kad naidu avioni. Zbog toga je i birao manje uočljiva mesta, kao što su usamljene seoske kuće, vodenice i slično da ne bi pri svakom naletu aviona morao biti uznemiravan.

Inače, opštu sliku u dolini Rame (od s. Kranjčići do Rame) dočaravao je tesan i uvek zakrčen put, kao i brza Rama, puna leševa koji su se naslagali gotovo na svakom većem kamenu. Pored puta je bilo mnogo prevrnutih kamiona i razbacane ratne opreme. To su bili ostaci italijanskih snaga razbijenih u Prozoru. Drveni most na Rami, ispod s. Kranjčići, bio je pripremljen za rušenje i pod stalnom stražom. Druga četa davala je obezbeđenje u Gračacu i s. Gračanici, a povremeno i patrole sa one strane Rame, jer su se razbijane četničke grupe ponekad pojavljivale na suprotnim visovima.

BITKA ZA RANJENIKE

Od 20. do 22. februara deo Inženjerijske čete (sa inženjerskim vodom 7. divizije), deo 1. čete Pratećeg bataljona iz Prozora i deo zarobljenih Italijana bili su angažovani na rušenju i zaprečavanju serpentina na komunikaciji koja od Gornjeg Vakufa, preko Makljena, izvodi u Prozor. Ovo je vršeno raskopavanjem puta, skidanjem mostova, mestimično miniranjem i pripremanjem stabala drveća, radi navlačenja na drum. Glavnina 1. čete uglavnom je radila na evakuaciji plena iz Prozora i na obezbeđenju operativnog dela VS u Prozoru.

Od 24. do 27. februara deo Inženjerijske čete ponovo je vraćen u dolinu Rame gde je pratio napade naših jedinica preko Rame i Neretve, osposobljavajući komunikaciju od Rame ka Jablanici i Ostrošcu. S obzirom na mnoge zadatke, četa je najčešće upotrebljavana po delovima. U okolini Livna deo VŠ sa drugovima Markom i Terzićem ostao je oko 24. februara, kada je Terzić došao u Prozor, dok je Marko stigao u dolinu Rame (u s. Gračac) dan-dva kasnije. Od tada je uži deo VŠ uglavnom bio prikupljen u rejonu Gračac — Gračanica. Njegov operativni deo ostao je u Prozoru odakle je Terzić održavao telefonsku ili kurirsku vezu sa VŠ (odnosno sa drugom Titom) sve do 5. marta, kada je došao u Gračac i radio neposredno uz vrhovnog komandanta.

Po naređenju druga Tita, u periodu od 20. do 22. februara, Pavle Ilić je povremeno odlazio na položaje, da neposredno izvidi situaciju na frontu, prikupi podatke i podnese izveštaj. U zaoštrenoј situaciji, od 27. februara, tj. od obnovljenih napada na ovom pravcu, pažnja operativnog dela VŠ bila je u tolikoj meri vezana za situaciju na tom pravcu, da je više ili

manje bio neprekidno na položajima. Do 28. februara, i pored tri uzastopna napada, naše jedinice nisu uspele da zauzmu Konjic. Uporne borbe za Ivan-sedlo nisu donele odgovarajuće rezultate. U međuvremenu su Nemci ojačali svoj garnizon u Konjicu, a privučene su i znatne četničke snage. Zbog toga je VŠ (26/27. februara) odlučio da odustane od daljih napada na Konjic.

Na pravcu Drvara Nemci su ovladali, posle Oštrelja i Drvara, i Grahovom i vršili snažan pritisak u pravcu Livna. Na pravcu Gornji Vakuf — Prozor neprijateljski napadi bili su zaustavljeni (do 24. februara) na položajima južno od Gornjeg Vakufa. 27. i 28. februara Nemci su privukli na ovaj pravac i celu 717. diviziju, obnavljajući napade sa mnogo više upornosti. Najzad su uspeali da ovladaju važnim položajima, na pola puta od Gornjeg Vakufa prema Prozoru, izbivši do na 12 km od bolnice u rejonu Šćita i Prozora. Ovim se operativna grupa našla u potpunom okruženju i izložena koncentričnim napadima znatno nadmoćnijih neprijateljskih snaga. Operativno taktička situacija je nalagala hitan i energičan proboj iz okruženja, a put na pravcu proboja, preko Konjica, nije bilo moguće otvoriti. Bolnica, opet razvučena od Ravnog do Prozora, uslovljavala je ostajanje u mestu i uporne borbe koje su još više povećavale broj ranjenika.

U takvoj situaciji VŠ i Politbiro CK KPJ održali su 28. februara uveče u s. Gračanici savetovanje na kojem je doneta odluka da se glavnim snagama (1. i 2. proleTERSka divizija, 7. banijska divizija i 1. dalmatinska brigada 3. udarne divizije) izvrši protivudar na pravcu Prozor — Gornji Vakuf u cilju razbijanja neprijateljske grupacije kod Gornjeg Vakufa. Sem toga, 5. i 10. brigada 3. divizije i 2. dalmatinska 2. proleTERSke divizije trebalo je da se povuku sa leve obale Neretve, poruše mostove i spreče spajanje neprijateljskih snaga koje su od Mostara i Konjica nadirale ka Jablanici. Bitka za ranjenike otpočela je usmeravanjem svih snaga u pravcu severa, protiv Nemaca.

Da bi se ostvario ovaj manevar, uslov je bio da I bosanski korpus ne dozvoli prodor neprijatelju u Livanjsko polje. Kako je situacija 26/27. februara cenjena teškom u okolini VŠ, vidi se iz toga što je crkva u Gračanici bila napuštena, što su sve stvari VŠ bile natovarene na kamione koji su bili kamuflirani i spremni za evakuaciju. Ovu tešku atmosferu dopunjavalo je neprekidno bombardovanje koje je pratilo u stopu VŠ još od

Bihaća, preko Tušnice, Šćita i Prozora. Ovde u rejonu Gračanice, Gračaca, Rame i Jablanice, sticajem okolnosti što je drum bio jedina veza između jedinica oko Prozora i Jablanice i opterećen pokretima jedinica u oba pravca, ono praktično nije ni prestajalo.

I pored operativnih razloga, ipak se sumnjalo da to nije bilo slučajno. Možda sa radom radista nešto nije bilo u redu. Bilo ih je i novih oko VŠ, sa malo tehničkog i drugog iskustva. To su bili delovi nekog radio-kursa koji je povremeno radio uz VŠ. Možda su bili nesmotreni u saobraćaju, ali ih je u svakom slučaju bilo previše.⁵ Zbog toga je tih dana naređeno da kod VŠ ostanu samo stari,iskusni vezisti, s tim da i oni sa svojim radio-stanicama budu razmešteni nešto dalje od VŠ. Sem toga, počela se više koristiti kurirska veza. Međutim, ovu odluku je bilo teško sprovesti zbog nagle izmene situacije.

Na osnovu odluke VŠ, 1. marta i noću 1/2. marta jedinice 2. divizije su usiljenim maršem prebacivane sa Neretve, preko Prozora za Makljen. Oko 10 kamiona i autobusa prebacivalo je brigade na položaj. Noću 1/2. marta u dolini Rame bio je čitav krkljanac od jedinica i kamiona koji su se okretali u uskoj dolini i brzo odlazili i dolazili. Borba se vodila za vreme, te je i naređeno: da 4. crnogorska i 2. proleterska brigada pre zore stignu na svoje položaje. U toku 2. marta vođene su one čuvene borbe 4. crnogorske brigade, jedinica 7. divizije, 3. krajiške i 1. dalmatinske brigade na poslednjim položajima prema Prozoru čiji je cilj bio slamanje neprijateljskog napada i u najbukvalnijem smislu reči odbrana ranjenika, odnosno stvaranje uslova za pristizanje ostalih jedinica i prelazak u protivudar. 2. marta uveče vrhovni komandant izdao je pismenu pohvalu 4. proleterskoj brigadi, a posebno je pohvalio njen 2. bataljon za upornost u borbi na Vilića Gumnu.

2/3. marta VŠ je izdao zapovest za protivudar čija je suština bila: dvostrukim obuhvatom sa bokova i udarom u centar nemačke grupacije kod Gornjeg Vakufa razbiti je, ne dozvoljavajući joj da se izvuče ka Bugojnu. Zapovest je pisao Terzić, u prvim kućama na putu od Prozora ka Makljenu, a iste noći potpisao je vrhovni komandant.

⁵ General Rendulic je kasnije pisao da su nemački organi veze organizovano pratili rad VŠ, prisluškivanjem i goniometrisanjem, i tako određivali njegov razmeštaj. Sem toga. bili su u stanju da dešifrovanjem otkriju sadržinu pojedinih depeša.

3. marta popodne otpočela su naša napadna dejstva na tom pravcu. U vreme najžešćih borbi, 3. marta uveče, drugovi Tito i Marko posetili su front na Makljenu. Oni su obišli položaje diviziona VS, bili u borbenom poretku nekih jedinica, sastali se sa komandantima, govorili sa borcima i neposredno izdali potrebna uputstva. Naređeno je da se ne šteti municija, ni pešadijska ni artiljerijska. Na ovim položajima bila je koncentrisana gotovo sva raspoloživa artiljerija koja je uspešno podržavala pešadiju. Ovo je, posle ponovljenog napada na Prozor (16/17. februar) bio drugi put da vrhovni komandant izlazi neposredno na položaj, u borbeni poredak jedinica, u najkritičnijim momentima.

3. marta naveče jedna desetina Inžinjerijske čete, sa drugovima iz štamparije i njenog obezbeđenja, zakopala je štampariju »Borbe« blizu mlina (na raskrsnici puta kod s. Duge). Zakopavanje je izvršeno u nekoj strani u tvrdoj i kamenitoj zemlji, dosta plitko, a delom i po danu (ujutro 4. marta) i na brzinu. Maskiranje je bilo slabo. To su verovatno videli neki seljaci koji su kasnije, očekujući da će naći neku veću vrednost, štampariju otkopali. Ovih dana Inžinjerijska četa je radila na osposobljavanju ranije porušenog puta od Prozora ka Makljenu, kako bi obezbedila prolaz naših jedinica za položaje. U toku 4. marta veći deo čete produžio je rad na istom poslu od Makljena prema Gornjem Vakufu.

Sa položaja na Makljenu drugovi Tito i Marko su se 4. marta ujutro vratili u dolinu Rame. U toku dana drugu Titu je priveden i jedan nemački major zarobljen u borbama pret hodnog dana prema Gornjem Vakufu. Njega je drug Tito primio u jednoj drugoj vodenici, na r. Prozorčici (južno od s. Duge na putu Prozor — Rama, odnosno na ulazu u Ramsku klisuru). Nemač se držao nadmeno i drsko. Zalio se na partizane što su ga negde u kući iznenadili, pa zarobili! Interesantno je da je pružio netačne podatke izjavljujući da je njegova divizija stigla pre nekoliko dana iz Grčke, a radilo se o, nama dobro poznatoj 717. diviziji. Preko ovog zarobljenika produženi su neki ranije započeti razgovori o razmeni zarobljenika za uhapšene taoce, a koji su (pregovori) bili ometeni ofanzivom. Suština ovih pregovora, kako se kasnije pokazalo, nije imala karakter samo razmene. Njima su se uspešno pasivizirati Nemci sa pravca Konjica na štetu Italijana, a naročito četničke grupacije koja se našla izolovana na levoj obali Neretve, što

se kasnije odrazilo na razbijanje glavnine četničkih snaga u rejonu Glavatičevo — Kalinovik.

U vezi sa odlukom VŠ od 1. marta, naređeno je Vladimiru Smirnovu Volodi, načelniku Tehničkog odseka VŠ, na njegovo veliko iznenađenje, da sa Inženjerskom četom pripremi mostove na Neretvi i Rami za rušenje, i to: drumski i železnički kod Karaule (oba gvozdena), po jedan gvozdeni kod Jablanice i Rame. Od ovih je najveći i najteži za rušenje bio onaj kod Jablanice. U pokretu ka Jablanici Inženjerska četa je u nekom seoskom dućanu, u Ostrošcu, nabavila oko 20 kg eksera, plativši ih u kunama. Duž puta za Jablanicu nailazila je na teške scene jer je posle bombardovanja ostajala pustoš od mrtvih i ranjenih, naših boraca i ranije pobijenih Italijana. Levu obalu Neretve već su bili poseli četnici i tukli drum, tako da se nije moglo po danu proći za Jablanicu, odnosno Karaulu. Međutim, kad je četa u toku noći stigla na mostove, komandant 3. divizije je sprečio početak radova misleći da je ove zahvatila panika, a znajući ranije namere VŠ da se preko ovih mostova nadire ka Konjicu. Zbog toga je Voloda morao ponovo ići u VŠ da uzme pismeno naređenje.

Sa rušenjem mostova počelo se od Karaule, bez mnogo priprema. Eksploziv je postavljen u toku 1/2. marta, po velikoj hladnoći i na vetru. Kad je sa ovim završeno, četa se u zoru povukla na desnu obalu u pećinu pored i na položaj iznad mosta, očekujući naređenje za rušenje. Međutim, ujutru je neočekivano naišao jedan oklopni voz iz Mostara i iz njega je otvorena vatra po rejonu mosta, nastojeći da obezbede prolaz ka Jablanici. Zbog toga je po inicijativi komandira paljenje mina izvršeno iz pećine, električnim putem, pre nego što je voz naišao na most. Posle toga, po danu 3. marta, četa se prebacila prema Jablanici gde je podeljena: jedan deo je ostao da pripremi za rušenje most kod Jablanice, dok je drugi upućen da poruši most na Rami.

Most kod Jablanice bio je podignut na strmim obalama i visoko izdignut iznad vode, a građen je od tvrdog i jakog materijala. Za njegovo rušenje trebalo je dosta eksploziva kojeg, međutim, nije bilo. Raspolagalo se malom količinom, pri čemu je delom korišćen eksploziv izvađen iz bombe bačene na VŠ u Šćitu. Posle dužeg proučavanja odlučeno je da se most poruži više pod vlastitim teretom nego eksplozivom. Izbačen iz svojih oslonih tačaka most je u stvari prelomljen na sredini i njegovi

unutrašnji krajevi su upali u Neretvu, dok su se spoljni zadržali na postolju, na obalama.

Druga grupa čete je porušila most na Rami u toku noći 2/3. marta, dok je ovaj kod Jablanice porušen 3. marta ujutru po posebnom naređenju, iako su pripreme bile završene u toku noći. Ukupne pripreme i rad na rušenju mostova na Neretvi i Rami trajali su oko dva dana i dve noći. Istog dana popodne drugovi Tito i Marko, sa štabom divizije, obišli su poružene mostove kod Jablanice.

Posle toga Inžinjerijska četa je prebačena na Makljen, odakle je jedan njen deo opravljao put prema Prozoru, a drugi prema Gornjem Vakufu osposobljavajući ga za prolaz naših tenkova, artiljerije i dovoz municije. Na zadacima u dolini Prozora, Rame i Neretve i na položajima prema Gornjem Vakufu, pored Inžinjerijske čete Pratećeg bataljona, bio je angažovan, za celo vreme, i inžinjerijski vod 7. divizije, nekad samostalno (u celini ili po grupama), a nekad u sadejstvu sa delovima Inžinjerijske čete.

Uspešan napad naših snaga (od 3. do 5. marta) na pravcu Gornji Vakuf — Bugojno doneo je očekivane rezultate. Međutim, opšta situacija se usložila utoliko što su 7. SS i 369. nemačka divizija 5. marta ušle u Livno i Kupres vršeći snažan pritisak ka Mostaru (7. SS) i Prozoru (369. divizija), a to je ugrozilo položaj ranjenika sa relativno nezaštićenog pravca koji od Kupresa i Livna vodi ka Prozorskoj Kotlini. Ova okolnost je sprečila eksploatisanje našeg prodora na pravcu Gornjeg Vakufa. U međuvremenu, delovi 718. divizije su ušli u Ostrožac, a četnici od Konjica došli su do Jablanice i poseli levu obalu Neretve. Italijanske i četničke snage sa pravca Mostara stigle su do Jablanice. Ovim su svi glavni pravci ponovo zatvoreni.

Između ostalog, u međuvremenu je jedan zarobljeni četnik iz Crne Gore (ili je sam prebegao jer je bio sin nekog rodoljuba) dao dosta tačne podatke o rasporedu neprijateljskih snaga na levoj obali Neretve. VŠ je zaključio da je nemoguće probiti se na pravcu Rama — Konjic i Jablanica — Mostar. U vezi s tim VŠ je 4/5. marta doneo novu odluku: glavnim snagama nadirati pravcem Prozor — Jablanica — Prenj i dalje na istok s tim da se Neretva forsira kod Jablanice gde bi se podigao i most. Ovim pravcem povesti i sve ranjenike.

Na osnovu ove odluke su i određeni zadaci divizijama. Načelniku Tehničkog odseka VŠ je, na naše iznenađenje, na-

redio da odmah podigne most na Neretvi, blizu srušenog železničkog mosta kod Jablanice, s tim da bude gotov sledeće noći 6/7. marta. Do tada su: organizacija evakuacije oko 3.500 ranjenika i bolesnika, napad na Konjic i Ivan-sedlo, rušenje mostova na Neretvi i podizanje novog i problemi koji su iz toga proizilazili, bili osnovna briga VŠ. Od tada, glavna njegova briga bila je usmerena na obezbeđenje boka sa pravca Mostara, Ostrošca i Konjica, izgradnja mosta, forsiranje Neretve i stvaranje mostobrana i brzo prebacivanje bolnice i jedinica sa desne obale Neretve na levu. U suštini bio bi to proboj iz okruženja i prelazak naših snaga u protivofanzivu.

Naređenje za podizanje novog mosta (svega dva dana pošto su stari porušeni) borci Inženjerske čete primili su sa čuđenjem i nerazumevanjem. Neki od njih su smatrali da su stari, dobri mostovi porušeni na brzinu, te da stoga sada moraju pod teškim uslovima i bez igde ičega praviti nove. Mislili su da je to posledica nepromišljenosti komande čete. Bilo je i gundanja na račun mladosti političkog komesara čete.

Neposredne pripreme za građenje novog mosta vršene su pod četničkom vatrom, sa kosa na levoj strani Neretve. Inženjerska četa nije mogla poći u Jablanicu pre pada mraka 5. marta. U toku noći 5/6. marta sečeni su obližnji telefonski stubovi i kidana žica. Sa hotela i nekih obližnjih kuća, porušениh bombardovanjem, nagorelih ili zapaljenih, skidana je građa, rogovi, grede, daske i slično. I sve je to u toku noći privučeno blizu mosta na desnoj strani. Vreme je bilo hladno, Neretva bučna, brza i duboka, a od boraca malo je ko znao da pliva. Pored svega, moralo se raditi noću i sasvim bez svetla. Mogućnosti za rad na samom mostu stvorene su prelaskom prvih bombaša preko starog mosta, koji su odbacili četnike sa one strane mosta tek 6. marta izjutra.

PREKO NERETVE

U zoru 6. marta izdato je naređenje da se sve jedinice sa desne strane Neretve (iz rejona mosta) povuku nešto u stranu s tim da se sačeka dalji razvoj situacije. Zbog toga je povučena i Inženjerska četa. U međuvremenu je komandant brigade uočio pobodenu zastavu na položajima na onostranoj obali, te je naredio da se produži rad na mostu. U stvari, pod zaštitom borbi za najuži mostobran stvarana je i odluka kako

da se most gradi. Bilo je predloga da se gradi na ramovima ili šipovima, ali je ovu razmenu mišljenja često prekidalo bombardovanje neposredne okoline mosta. Na kraju je doneta odluka da se most pravi na taj način što su uz staru konstrukciju bočno privezani telefonski stubovi koji su zatim krajevima bili ponovo vezani visoko gore za konstrukciju. Preko stubova stavljene su grede, daske i sličan materijal. Tako je most pravljen metar po metar i bio je gotov za oko 17 sati. Ideja za ovakav način građenja bila je Volodina, ali i plod zajedničkih napora svih učesnika ovog velikog poduhvata.

U toku celog dana rejon mosta je tučen i minobacačkom vatrom sa četničkih položaja sa leve strane Neretve. Kad je most bio gotov Inženjerska četa je napravila prilazne i izlazne puteve što takođe nije bio lak posao u kamenu, a zatim je obezbeđivala sam prelaz. Pritisak na most bio je suviše veliki, a njegova konstrukcija prilično slaba pa su borci morali preko mosta prelaziti na 5 do 6 metara odstojanja. Sem toga, bilo je teškoća i sa konjima koje je bilo teško priterati na most.

6/7. marta jedinice 2. proleterske divizije su forsirale Neretvu, razbile četnike i obrazovale prvi mostobran, a 7. i 8. marta preko mosta su već prelazile ostale jedinice; 8/9. marta počelo je prenošenje ranjenika. Privlačenje ranjenika išlo je dosta sporo, ometano avijacijom koja se tih dana naročito okomila na most i tukla rejon oko njega. Zbog toga je prenošenje ranjenika danju bilo otežano, a često i nemoguće. S obzirom na uspešna dejstva naših snaga na levoj strani Neretve, glavna briga bila je usmerena na prikupljanje bolnice na prostor Gračanica, Gračac, Jablanica i prebacivanje ranjenika preko mosta.

Boravak VS i druga Tita u dolini Rame (kod sela Gračaca) vezan je mislim za najteže i najdramatičnije trenutke u narodnooslobodilačkom ratu. Ovde su pale i sudbonosne odluke vezane za proboj iz okruženja operativne grupe i spasavanje ranjenika. U vezi s tim, rad u VS (krajem februara i početkom marta) bio je intenzivniji nego ikad ranije. Kuriri su trčali čas u jednom, čas u drugom pravcu, sa naređenjem jedinicama da krenu na neki zadatak, ili da se vrate. Drug Tito malo je i jeo i spavao. Primaio je izveštaje i slao naređenja. Poneo sam utisak da živi samo na kafi. Mnogo je pušio. U tim danima često ga niko nije smeo uznemiravati. Čak su ga i stariji drugovi obilazili, da mu ne smetaju. Najčešće su vođene diskusije o ranjenicima i bolesnicima. Primaio je svakog ko mu je mogao dati

bilo kakav konkretniji podatak o bolnici. Pričalo se da je tih dana (početkom marta) drug Tito i osedeo.

Od 6. do 10. marta VŠ se i dalje jednim delom zadržavao u Gračacu, a drugim u Gračanici. Uveče su se oko vatre, kod mlina, ili u školi okupljali drugovi iz VŠ na dogovor. Tu su primani kuriri i komandanti jedinica. Često je drug Tito i od kurira mogao da sazna mnoge stvari koje su ga interesovale, a čega je bilo malo u primljenim izveštajima. Prostor oko mosta redovno je bio ispunjen nagomilanim jedinicama i bolnicom. U grupama ili koloni obično se dugo čekao red za prelazak. Veliki broj ranjenika i bolesnika trebalo je prenositi, što je, uz bombardovanje, otežavalo rad. Novopristigle jedinice i bolnice jednostavno su ulazile u kolonu i čekale. Avioni su povremeno bombardovali i mitraljirali. Bilo je zaista teško promašiti. Duž drumu borci su teška srca survivali u Neretvu tenkove, topove i kamione; bacali u kanjon reke municiju i drugu ratnu tehniku, kojom se inače prvi put raspolagalo u toku rata u tolikom broju, da se nije mogla nositi. Sve što nije moglo biti preneseno preko lakog mostića uništavano je.

9. marta Prateći bataljon i komora VŠ su se od Gračаницe i Gračaca pomerili prema Rami, a 10. marta prema Jablanici, u blizini mosta. Na izlasku iz ove klisure, iz koje se inače vide samo stene i malo neba, pružao se nešto širi vidik, ali i scene pune grozote.

10. marta, pre podne, drugovi Tito, Marko i Crni su se našli u Gračanici, dok su ostali, sa Pratećim bataljonom, čekali u koloni red za prelazak preko mosta. Tog dana je ova kolona zahvaćena žestokim bombardovanjem. Titov putnički automobil prvo je zapaljen, a potom gurnut u Neretvu. Posle podne ovog dana sa desne strane Neretve ostalo je još samo oko 700 teških ranjenika i oko 700 pegavaca. Drug Tito je sa svojim prisustvom, na ovoj obali Neretve, uslovljavao upornu borbu naših zaštitnica sa pravca Prozora i ubrzavao prenos ranjenika preko mosta. Istog dana, 10. marta, u Prozor su ušli Nemci. Pomoćnik načelnika VŠ Terzić povlačio se u zahvatu puta sa 1. četom i jednim vodom Inžinjerijske čete Pratećeg bataljona štiteći neposredno bolnicu u rejonu s. Kranjčići i s. Lug kuda su Nemci u streljačkim strojevima već prodirali, obuhvatajući Prozor. Oni su uz put rušili put i mostove. Drveni most južno od s. Kranjčići je spaljen.

Kolona VŠ i Pratećeg bataljona, sem 1. čete, prešla je preko mosta 10/11. marta. Drugovi Tito i Marko su tu noć pro-

veli u s. Gračacu, a preko mosta su prešli u zoru 11. marta. Po prelasku oni su pregledali stanje oko mosta i izdali naređenja da se prelaz bolje organizuje i ubrza. Posebno je naređeno da se ubrza prebacivanje ranjenika i bolesnika. »Nikako se ne sme dozvoliti, govorio je drug Tito, ako smo ih dovde nosili, spasavali, da ovde propadnu«. U tom cilju vraćene su neke jedinice na most sa zadatkom da prvo prenesu izvestar. broj ranjenika, pa tek onda da produže na svoj zadatak. U rejonu mosta, obe obale Neretve su jako strme, a putevi teško prohodni naročito za ranjenike i invalide bez nogu. Ipak kolona je tekla cele noći, korak po korak, pipavo i sporo. Kolona se nije smela nabijati; inženjerci su održavali red, jer su daske na podu bile dosta slabe.

Po prelasku Neretve VS i Prateći bataljon su se zadržali neposredno na obali Neretve očekujući da se završi prebacivanje ranjenika. Sa druge strane mosta, uz samu obalu, bilo je dosta nekih škrapa i pećina, ispunjenih ranjenicima i bolesnicima. Tu između njih na samoj obali smestio se, prema nekom rasporedu, i Prateći bataljon. U stvari on je te noći upao u kolonu da popuni prazninu. Drugovi Tito i Marko su se zadržali u tunelu u neposrednoj blizini mosta, u kojem su bili tifusari. Jedan lekar je molio druga Tita da ne ulazi u tunel; strahovao je da se i Tito ne razboli ali je ovaj to odbio. »I oni su ljudi, naši borci — govorio je Tito — »pa što bude njima neka bude i nema«. Pošto je neko vreme provela u tunelu, Titova grupa se zatim zadržala u blizini tunela, u jednom potoku.

U toku 11. marta, sa desne strane mosta bila je isto tako velika gužva kao i sa ove. Ranjenici i bolesnici bili su smešteni u pećine, pored i iznad mosta. Iznad Neretve, po kosama, naše jedinice su vodile borbu sa četnicima. Od rane zore avioni su tukli rejon oko mosta, što je ometalo prenos ranjenika. Negde pred podne drugovi Tito i Marko su osmatrali situaciju cko mosta. Kolone ranjenika i bolesnika, išle su uz brdo, prema Krstaču. U onom opštem metežu oku druga Marka nije promakla jedna grupa od pet-šest sumnjivih boraca, koji su se probijali ka mostu. Pozvao ih je da stanu i neočekivano ih upitao odakle su. Odgovorili su da su iz Grahova. »Da niste iz Savkovića (ili neko slično selo)«, pripitao je ponovo i kad su oni potvrdili, naredio im je da odlože oružje. U maloj zabuni koja je nastala usled toga što su ovi po svemu ličili na partizane, neki od njih su pokušali da pobjegnu. Ono nekoliko ljudi

oko druga Tita potrčalo je za njima i dok su ih pohvatali, prošlo je izvesno vreme. Kad su se vratili drug Tito je držao dvojicu razoružanih, sa automatom na gotovs, uz jednu stenu. U stvari radilo se o jednoj grupi četnika iz okoline Grahova koji su, razbijeni negde gore na kosama i preobučeni u partizanska odela, odnosno sa partizanskim oznakama, pokušali da se preko mosta prebace na suprotnu stranu.

Oko podne istog dana drugovi Tito i Marko su se ispeli nešto više iznad mosta, u s. Krstac, gde su se zadržali očekujući ostatak VS. Ležeći na jednoj poljani, na čebetu, nad kartom, duboko zadubljen, drug Tito je rekao (više sebi nego drugima): »Izgleda da će nam ova varka ipak uspeti«.

Na putu za Krstac, prolazeći pored kolone partizanskih ranjenika, grupa VS naišla je na scenu u kojoj dva zarobljena Italijana tuku trećeg. Drug Tito se zainteresovao za razloge. Ustanovilo se da je jedan u toku noći, kad mu je već bilo dosadilo da nosi ranjenike, iskoristio pomrčinu, presvukao se na neki način i legao među ranjenike. Tako su ga ova dvojica nosili celu noć i ovaj dan do podne, a kad su otkrili prevaru bili su više nego besni.

PREMA KALINOVIKU

Ujutro 11. marta u rejon s. Lug, na levu stranu mosta, pristigla je 1. četa. Njen poslednji zadatak, pri povlačenju iz Prozora, bio je da sa jednim vođom Inžinjerijske čete poruši mostove i put od Prozora ka Rami. Oni su zapalili drveni most na Rami (kod Gračanice). Četa je uz put uništavala sve što je zaostalo pored puta, a moglo je da koristi neprijatelju. Predveče 11. marta, u visini s. Krstac oformila se kolona VS i Pratećeg bataljona. Tu u jednom voćnjaku, izvršena je i uobičajena smena čete, tako da je 1. preuzela pratnju druga Tita od 2. čete.

Pokret VŠ od Neretve bio je usmeren pravcem: Krstac — Strbina — Javorik — Breza — Memeja Selo — Idbar — Ljubina planina — Vis — Siljevica — Bijela — s. Borci (Boračko jezero). Put je vodio strmom padinom duž koje su se videli tragovi borbe. Ubijeni četnici sa dugim bradama ležali su sa obe strane puta. Gore, na kosama Prenja, još se vodila borba s njima. Jedan ranjeni četnik tražio je vode. Oni su bili prljavi i masni, puni vašiju koje su gmizale po dugoj kosi i

bradi. Između jedne grupe ubijenih četnika ležala je i jedna partizanka, poginula u borbi s njima. Tito je naredio da se sahrani, što je jedna grupa inženjera odmah i učinila još dok je on tu stajao.

Na Putu od Krstača VŠ je zanoćio kod koliba u Štrbinama. Tu je proveo i sutrašnji dan, 12. mart. Uz Štribine se išlo zaleđenom strminom, više na rukama nego nogama. Borci su se otiskivali, pa ponovo peli. Bilo ih je koji su gundali na teren i nevreme ali ih je drug Tito, šaleći se bodrio: »Kad se sve ovo završi idemo da živimo u Sremu, tamo nema brda većih od bundeve«. Zadržavanje 12. marta na Škrbinama bilo je uslovljeno prebacivanjem ranjenika preko Neretve (što je Tito hteo neposredno da prati) i teškom situacijom koju su stvarali Nemci napadima od Prozora. Na desnoj strani mosta bilo je, pored jedinica iz zaštitnice, još oko 600 ranjenika i bolesnika. Italijanska artiljerija sa pravca Karaule držala je pod vatrom rejon s. Lug, tukući prilaze mosta.

12/13. marta VŠ je produžio pokret preko Javorika i Memeja Sela za s. Bijelu. Ovaj noćni marš preko Prenja bio je neobično težak i za mnoge zdrave i mlade, a kamo li za bolesne i ranjene. On spada u jedan od tri najteža marša koji pamte oni što su bili uz VŠ.¹ Put je bio veoma uzak, negde zasut kamenjem, klizav i strm, a mestimično se i gubio. Uz put je kolona VŠ sustizala jedinice i kolone nekih bolničkih ešelona. Staza je mestimično vodila grebenom Ljubinje ili njenim padinama, okrenutim prema Ostrošcu i Konjicu.

Negde oko ponoći delovi ove staze tučeni su artiljerijskom vatrom sa pravca Konjica. Zbog toga se na pojedinim odsecima moralo pretrčavati, a neki su toliko precizno tučeni da su se mogli pretrčavati u onim intervalima kad je vatra slabila. Levo u jarugama rzali su konji koji su se survali sa staze. Uz put su neki umorni ranjenici i bolesnici, zaostali iz svoje kolone, ložili vatre da se ogreju. Negde oko ponoći, za naše prilike sasvim neočekivano čuo se zvuk aviona i kolonom se prenosila komanda: »gasi vatru«, koju su apatični tifusari malo slušali.

Sa planine Ljubinje put je vodio strmom stazom, sa mnogo krivina, ka s. Bijela. Snaga je bila na izmaku i kod zdravih.

⁶ Prvi preko Treskavice u trećoj ofanzivi 1942. godine, ovaj preko Prenja u četvrtoj i preko Durmitora u petoj ofanzivi, 1943. godine, nekoliko meseci kasnije.

VŠ je stigao u selo negde pred zoru. Predviđalo se da tu pre-dammo, ali u selu nigde nije bilo žive duše. Čulo se neko pri-pucavanje pre našeg dolaska, ali o tome nije bilo izveštaja. Nešto kasnije pronađeni su neki seljaci, od kojih se saznalo da su u selu zanoćili Nemci nepoznate jačine, pa se stoga nisu usuđivali pojavljivati. Nisu mogli ništa da kažu kada su se i u kom pravcu Nemci povukli. Zbog toga je i naša odluka pro-menjena. Nekom strmom i kamenitom stazom kolona VŠ je produžila pokret ka Boračkom jezeru gde je stigla 13. marta ujutro.

Bio je vedar i sunčan dan. Kolone ranjenika i bolesnika dočekivala je vojna muzika 2. proleterske divizije. Međutim, lepo vreme je iskoristila neprijateljska avijacija. Uхватила je neke kolone i nanela im dosta gubitaka. Kolona Pratećeg ba-taljona imala je nekoliko mrtvih i ranjenih. To je ujedno bilo i poslednje bombardovanje VŠ na putu prema Kalinoviku.

Vrhovni štab se smestio u jednu zgradu pored jezera, dok se Prateći bataljon razmestio oko Harnovića kuća. Oko jezera, u šumi kao i na otvorenom prostoru, postepeno se formirao veliki logor od pristiglih jedinica i bolnica. Ranjenici su dobili mali odmor i mogućnost da im se malo očiste i previju davno neprevijene rane. Da izbegne gužvu, VŠ se prebacio na drugu stranu jezera, ispod visokih stena, pored nekog kamenjara odakle se još jednom, nešto kasnije, pomerao dalje uz jedan potok.

Na Boračkom jezeru VŠ se zadržao nekoliko dana, što je bilo uslovljeno sačekivanjem ranjenika. 14. i 15. marta trebalo je svu bolnicu izvući iz doline Neretve, na prostorijski Krstac, Dobrigošće i Javorik, tj. izvući je ispod artiljerijske vatre. Tek u toku 15. i 15/16. marta Neretvu su prešli i poslednji ranje-nici i sve jedinice koje su bile u zaštitnici na onostranoj obali. Štabovi 2. i 3. divizije primili su (na Boračkom jezeru) od vr-hovnog komandanta zadatke u vezi sa predstojećim razbijanjem četnika. Ovde je održano i neko manje savetovanje u vezi s tim. Odavde su upućeni zadaci Šestoj istočno bosanskoj i Majevičkoj brigadi. Tu se VŠ rasteretio suvišnih radio-telegrafista. Nare-đeno je da se ubuduće radio-stanice postavljaju na izvesnom udaljenju od VŠ, a da se međusobni saobraćaj obavlja kuririma. U kamenjaru, sa druge strane jezera, zakopani su i neki san-ducu metalnog novca koji su nošeni još od Užica i nešto arhive i drugih predmeta koje je na daljem maršu bilo teško nositi.

13. marta 2. proleterska divizija je produžila nastupanje u pravcu Glavatičeva; 14/15. marta, u sadejstvu sa 1. proleterskom brigadom, razbila je četnike kod Čičeva, a dan — dva kasnije i kod Glavatičeva, gde su četnici tako razbijeni, da je malo nedostajalo pa da i neke viđenije četničke glavešine budu zarobljene. Dok su jedinice 2. i 1. proleterske divizije nastupale u pravcu Kalinovika, 3. divizija je takođe uspešno razbila četnike na svom pravcu i 18. marta oni su se u neredu povlačili ka Nevesinju i Mostaru.

Od Boračkog jezera sve naše jedinice su se nalazile u kolonama i preduzimale snažna ofanzivna dejstva, obezbeđujući se samo sa pravca Konjica. Padom Glavatičeva VŠ se iz rejonu Boračkog jezera prebacio preko s. Kula u rejon mosta kod Glavatičeva, na desnu obalu Neretve gde se zadržao do 22. marta. Kako je pravac nastupanja naših jedinica bio manje — više besputan, Inžinjerijska četa Pratećeg bataljona, sa inžinjerijskim vodom 7. divizije, proširivala je pojedine deonice puta predviđene za nošenje ranjenika, i popravljala most na Neretvi kod Glavatičeva.

U rejonu Glavatičeva VŠ se smestio u jednu šumu iznad sela. Drug Tito se uveče spuštao u jednu seosku kuću, na ivici sela, koje su inače bile pritisli ranjenici (tada su imali organizovan odmor i ishranu). Od nekih prostorija napravljene su tople komore za suhu dezinfekciju odela i uništavanje vašiju.

Selo je inače bilo veoma siromašno. Čak se i seno za konje moralo donositi sa udaljenih bačija. Na ovom prostoru su čete Pratećeg bataljona bile dosta zaposlene, jer su davale straže i patrole oko sela. Grupe razbijenih četnika vrzmale su se od Glavatičeva do Boračkog jezera i oko okolnih sela, pokušavajući da se prikriju ili negde probiju. Najviše ih je bilo iz Crne Gore. Bilo je dosta i zarobljenih četnika od kojih se moglo ponešto i saznati o prilikama u Crnoj Gori. Neki drugovi su preko ovih dobili i prve vesti o rodbini ili prijateljima, već davno tamo ostavljenim.

Od Glavatičeva put je vodio VŠ preko s. Odžaci (Bjeli-mići), s. Argut, s. Dindol, s. Hotovlje, na Obalj, odnosno s. Romani, a potom za Kalinovic. Jedinice 2. proleterske divizije su 21. marta zaobišle Ulog i sledećeg dana kod Obija ponovo teško razbile četnike. Narodna dva dana borbe su vođene za Kalinovic koji je oslobođen u toku 23 i 24. marta. Tu je dolazilo i do borbi prsa u prsa. Četnici su ubacili poslednje re-

zerve svoje vrhovne komande (koja se nalazila u Foči) sastavljene od podoficira, žandarma, finansia, šumara, lugara i drugih čuvara bivšeg poretka. U tim jedinicama gotovo i nije bilo seljaka.

PREMA DRINI

Na putu od Glavatičeva, prateći ove borbe, VŠ se zadržao 22/23. marta oko s. Odžaci. Sledeće noći 23/24. marta nastavio je put kroz s. Dindol, gde je kolona bila prinuđena da gazi usku, ali duboku nabujalu i veoma brzu planinsku reku, naraslu od topljenja snega. Ona je zanosila ljude i konje. Negde pred podne VŠ je stigao kod mehane u s. Romani gde se neko vreme odmarao. To su iskoristili njegovi članovi da pored vatre osuše mokru odeću. U toku popodneva, 24. marta, VŠ je, zajedno sa nekim jedinicama, stigao u s. Jelašce kod Kalinovika.

Prateći uspešne borbe protiv četnika, drug Tito se prvi put posle Prozora oraspoložio; počeo se i šaliti, dok je dotle bio stalno zamišljen. O razbijanju četnika kod Glavatičeva i Kalinovika govorio je kao o vanrednom uspehu, od značaja ne samo za trenutnu situaciju, nego i za buduću borbu uopšte. Četnici su to dobro shvatali pa su stoga i borbe oko Kalinovika imale tako oštar karakter, da je dolazilo do borbe prsa u prsa. Četnički poraz kod Kalinovika smatran je njihovom grobnicom, zbog čega se vojnički više neće moći oporaviti. U dotadašnjim borbama četnici su se po pravilu oslanjali na svoje saveznike, Nemce i Italijane, koji su im služili kao zaklon ili oslonac. Stoga i njihovi porazi nisu bili tako uočljivi. Ovde su se prvi put u toku narodnooslobodilačkog rata srel i u odlučnoj borbi narodnooslobodilačka vojska i sami četnici. Partizanske jedinice su u tom direktnom sudaru odnele potpunu pobeđu.

Negde pred Kalinovikom počeo je da radi i jedan politički kurs pri VŠ, koji je zbog nedostatka drugih slušalaca, posećivala samo grupa boraca iz Pratećeg bataljona. U stvari, to je bila priprema za kurs koji je počeo desetak dana kasnije u s. Govzi. To je bio najbolji znak privremene i za ratne uslove normalizovane situacije u okolini VŠ.

Izbijanjem naših jedinica u rejon Kalinovika stvoreni su operativni uslovi za njihova šira ofanzivna dejstva ka Drini i realizovanje druge etape ranije zamisli za prodor u južnu Srbiju. Stoga je VŠ usmerio 1. i 2. proletersku diviziju ka Drini sa zadatkom da je forsiraju uzvodno i nizvodno od Foče, na

odseku od Sčepan-polja do Ustikoline. 7. i 9. divizija su dobile zadatak da drže prostoriju Nevesinje, Kalinovik, zatvarajući pravce koji od Sarajeva i Mostara izvođe na nju, i da štite bolnicu, razvučenu po selima od Glavatičeva prema Kalinoviku. 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada koje je nešto kasnije trebalo da pristignu, dobile su zadatak da forsiraju Drinu nizvodno od Ustikoline, u rejonu Goražde.

24/25. marta ili sledećeg dana VŠ je iz rejona Kalinovika produžio u s. Drače, na putu Kalinovik — Foča, gde se zadržao nešto duže. Odatle je rukovodio pripremama za forsiranje Drine. Ovde su završeni pregovori, započeti na Neretvi, oko razmene nekoliko nemačkih inženjera i funkcionera, grupe domobranskih oficira i nekoliko drugih nemačkih zarobljenika, za grupu partizanskih rukovodilaca i talaca. Razmena je izvršena negde na putu između Kalinovika i Sarajeva, oko s. Trnovo.

Prikupljeni su i proučavani dalji podaci o stanju kod četnika, njihovih jedinica i namere komandovanja. U VŠ su ponovo počeli pristizati vojno-politički rukovodioci sa raznih strana. Izvučena su izvesna iskustva u pogledu obezbeđenja VŠ, u mestu i pokretu. Došlo se do zaključka da komoru i ostalo što opterećuje štab treba odvojiti od VŠ i da su potrebe za obezbeđenjem, s obzirom na to da je VŠ najčešće radio po grupama, na međusobnom rastojanju, postale veće. Stoga je izvršeno preformiranje Pratećeg bataljona. Formirana je još jedna, kao 3. četa, a rasformirana je Inženjerijska. Namena ovih četa Pratećeg bataljona bila je: da jedna obezbeđuje i prati komoru, a druge dve da daju neposredno i šire obezbeđenje VŠ. Dotadašnja Inženjerijska četa trebalo je uskoro da bude izdvojena iz sastava bataljona s tim da posluži kao jezgro za formiranje samostalnog inženjerijskog bataljona VŠ.⁷

Već dotadašnja iskustva i angažovanje Inženjerijske čete pokazali su da zamah operacije raste, a s tim i potreba za jačom inženjerijskom jedinicom, odnosno da raste i uloga inženjerije. Jedna inženjerijska četa bila je sasvim nedovoljna da podmiri potrebe operativne grupe VŠ. Sem toga, pokazalo se da jedna inženjerijska jedinica, makar i manja, na određenim zadacima i u određenim uslovima, može da pruži često više koristi od nekih drugih, makar ove bile jačeg sastava. Sem toga, na pravcu

⁷ Neposredni zadaci na Drini, pokret za Srbiju., odnosno početak V ofanzive, omeli su ove namere. Inženjerijski bataljon je formiran po završetku V ofanzive, a dotle je četa i dalje ostala u sastavu Pratećeg bataljona kao Inženjerijska.

nastupanja operativne grupe nalazile su se velike reke, Drina i Lim, a iskustvo sa Neretve je ukazivalo da se za prelaz treba ipak bolje pripremiti.

Produžujući nastupanje ka Drini i goneći razbijene četnike, 2. i 3. proleterska divizija su nastojale da forsiraju Drinu iz pokreta i to: 2. na odseku Šćepan-polje — Foča, odnosno Brod, a 1. na odseku Foča — Ustikolina.

2. proleterska divizija uputila je: 3. sandžačku brigadu da forsira Drinu na odseku od Šćepan-polja nizvodno od ušća Sutjeske; 2. dalmatinsku u rejon s. Mješaje; a 2. proletersku brigadu u rejon s. Brod. Međutim, jedinice su izbile na Drinu bez ikakve pripreme i materijala za forsiranje ovako velike prepreke, uz to jako nabujale od topljenja prolećnog snega. Sem toga, delovi italijanske divizije »Taurinenze« i jake četničke snage pravovremeno su i dobro organizovale odbranu na desnoj obali, imajući bunkere na samoj obali i na padinama kosa. Zbog svega toga prvi pokušaji prelaska, u noći 28/29. marta, nisu uspeli.

Posle tih početnih neuspeha VŠ je uputio Inžinjerijsku čet, kao ojačanje, štabu 2. proleterske divizije. Ona je iz rejonu s. Govze stigla u s. Đeđevo (kod Broda) u štab 2. brigade, odakle je produžila do s. Mješaje, gde se nalazio štab 2. divizije. Tamo je stigla sa jednim danom zakašnjenja, zbog čega je komanda čete ukorena. Štab 2. proleterske divizije podelio je Inžinjerijsku čet na dva dela: jedan je vraćen u rejon Broda sa zadatkom da obezbedi formiranje 2. proleterskoj brigadi, a drugi je zadržan u s. Mješaje, sa zadatkom da obezbedi forsiranje 2. dalmatinskoj brigadi.

Inžinjerijska četa je 31. marta otpočela radove na oba mesta istovremeno, ali se našla pred teškim zadatkom: da obezbedi prelaz jedinica preko nabujale i inače plahovite Drine. Uslovi za rad su bili mnogo teži nego na Neretvi ne samo stoga što je Drina bila šira, brža i razlivena, nego i što je četa raspolagala samo sa nešto malo ručnog alata. Sem toga, i uslovi za rad bili su mnogo teži. Zbog ranijih neuspešnih pokušaja, sva izabrana mesta prelaza bila su već otkrivena. Četnici su, podržavani od Italijana, a razdvojeni rekom od partizana, ponovo bili u svom elementu. Trebalo je raditi neposredno na obali i pod četničkom vatrom, odnosno pod zaštitom svojih puškomitraljeza. Iznad glava, sa okolnih kosa, naše i neprijateljske jedinice uzajamno su se držale pod mitraljeskom i minobacačkom

vatrom. Komandanti i štabovi su bili nervozni zbog sporosti u radu, neuspelih pokušaja i nemoći pred stihijom.

Na mestu prelaza kod Broda Inžinjerijska četa je, produžujući napore 2. proleterske divizije nastojala da što pre podigne most. Od materijala ovaj deo čete je raspolagao samo sa nešto koturova žice, donesenih na konjima sa Neretve. U okolnim pilanama i rudniku uglja Miljevina nađeno je nekoliko čeličnih užadi. I to je praktično bilo sve. Iz okolnih popaljenih kuća moglo se naći još nešto eksera. Ovde je ranije postojao gvozdeni most, ali je bio srušen po sredini, tako da je njegove unutrašnje krajeve matica zanela i oni su bili duboko u vodi. Spoljni krajevi, još su se držali na ranijim stubovima, na obali. Tu u rejonu mosta, odnosno s. Broda, nalazilo se veliko skladište balvana. Od njih je, s teškom mukom, napravljen poduži splav na ovostranoj obali, pod zaštitom tri puškomitraljeza. Namera je bila da se ovaj splav, pored gvozdene konstrukcije, navuče na maticu i nasloni na drugu polovinu mosta sa gornje strane, te da se na taj način premosti Drina. U tom slučaju bi se na oba kraja koristili delovi starog mosta, a na sredini splav.

U noći 31. marta splav je uspešno navučen na maticu i naslonjen na stari most, prema zamisli, i pored vatre jednog četničkog puškomitraljeza koji je dejstvovao, zaklonjen za stubove mosta, na onoj obali. Dok su inženjeri pokušavali da privežu splav za gvozdenu konstrukciju, jedan bataljon se spremao da pređe preko mosta. Međutim, Drina je, uz strahovitu lomljavu i tresak, splav slomila i odnela. Buka je izazvala tako jaku četničku vatru da su se u zoru jedinice s teškom mukom izvukle iz ovog rejona, i to uz gubitke. Neki inžinjerijski delovi ostali su u toku celog dana u zaklonima, na samoj obali, jer nisu mogli da se povuku.

Drugi pokušaj izveden je sledeće noći, 1. aprila, nešto nizvodno. Pored skladišta građe, na samoj obali Drine napravljen je splav od balvana koji je služio kao kakav dok za spuštanje balvana u Drinu i formiranje splavova koji su otiskivani niz reku. Po dužini, ovaj splav bio je veći od širine Drine (oko 80 metara). Bilo je odlučeno da se on iskoristi kao most na taj način što bi se jedan njegov kraj oslobodio čeličnih i drugih veza od obale i nabacio na maticu, tako da ga ova zanese na suprotnu obalu. Nizvodni kraj ovog spiava ostao bi i dalje vezan za ovu obalu. U stvari ovde se pokušala iskoristiti gotova konstrukcija postojećeg spiava (doka). Kada je splav nabačen na maticu (njegov uzvodni deo), voda ga je zanela i njegov

slobodni deo prislonio se na suprotnu obalu. Tako se dobio kosi most. Međutim, njegova vrednost nije bila isprobana. Smatralo se da su naponi uspeali i jedan bataljon je odmah privučen mostu radi prelaska. U međuvremenu jedan inženjerac (koji se prijavio dobrovoljno) upućen je da priveže most na onoj obali. Kada se našao blizu polovine mosta pritisak matice slomio je splav po sredini, tako da je matica po pola mosta nabacila na svaku stranu reke. Ovo je opet uznemirilo Italijane i četnike i oni su otvorili žestoku vatru po celom rejonu. Tako je i ovaj pokušaj propao.

Posle ovih neuspehlih pokušaja i ovaj deo Inženjerijske čete povučen je u sastav čete, u s. Mješaje. Tamo su, iako to nije bilo mesto pogodno za prelaz, četnici na samoj suprotnoj obali organizovali odbranu, držeći neposredno pod vatrom prilaze sa ove strane. Stoga je građa sečena 1—2 kilometra dalje, a na Drinu je dovođena na rukama, gde je pravljen splav. Prvi pokušaj zamišljen je tako da se splav veže čeličnim užetom na jednoj izbočini reke, a zatim da se, nabacujući ga veslom na maticu, poput klatna prebacuje sa jedne obale na drugu. Međutim, brza matica je splav razbila pri prvom pokušaju.

Sledeće noći napravljen je i druge splav sa namerom da se preko reke prebaci uže sa nekom koturačom i za njega veže splav koji bi zatim, kao seoske skele, konopcima bio vučen sa jedne obale reke na drugu. Međutim, ni ovaj pokušaj nije uspio jer je ceo poduhvat izvođen na veoma jakoj matici, pa nije bilo moguće prebaciti čoveka koji bi preneo uže na suprotnu obalu. Posle ovog neuspeha preduzete su mere da se nađe neko povoljnije rešenje, uzvodno prema Šćepan-polju.

U međuvremenu je 3. sandžačka brigada negde pronašla poznatog splavara sa Drine Rada iz s. Beleni. Ideja da se nađu tplavari postojala je i ranije i njih su tražili i inženjerci, ali nikoga nisu mogli pronaći jer su sva sela oko Drine četnici bili prinudno iselili. Splavar Rade je pristao da pruži uslugu, pod uslovom da mu se obezbedi građa kakvu on želi i da se slušaju njegova uputstva. On je za splav odabrao tanje oblice i u toku noći, 3/4. aprila od njih napravio prvi splav, nosivosti oko 10 ljudi. Uz njega je napravljeno jednostavno veslo i kormilo, od jedne oblice i parčeta daske. Zatim se, potezima veštog splavara, prva grupa boraca otisnula na suprotnu obalu. Po ugledu na ovaj splav ubrzo je napravljen još jedan, a zatim još četiri, ukupno šest splavova, kojima je vršen manevar, prvo uz ovu

obalu, da bi zatim bili prebačeni maticom, na suprotnu. Posle toga se manevar ponavljao, u obratnom smislu.

Do 6. aprila prebačena je cela 3. sandžačka brigada pod borbom, a u toku sledećeg dana i delovi 2. proleterske divizije.

Početkom aprila VS se iz Drače, preko s. Jeleč, prebacio desetak kilometara dalje u Govzu, stešnjenju između dve planine. Tu se zadržao sve do početka maja. Drug Tito, sa Terzićem smestio se u krajnje kuće u jugozapadnom delu sela, pod šumom, a drug Marko i Crni sa ostalim delom VŠ u nekoliko kuća u istočnom delu sela. Između ovih u selu se nalazio Prateći bataljon. Nešto kasnije, kad je učestalo bombardovanje i izviđanje iz vazduha, u toku borbi za forsiranje Drine, VS se pomerilo u veliku bukovu šumu, južnije, iznad sela. Ovde su napravljene kolibe od granja i postavljeni šatori. U šumi se moglo živeti i stoga što je vreme već bilo otoplilo.

Iz Drače i Govze VS je rukovodio pripremama za forsiranje Drine, a zatim borbama s one strane reke, u Sandžaku i Crnoj Gori i pratio dejstva prednjih delova usmerenih ka Limu. Za celo vreme ranjenici su i dalje ostali jedna od glavnih briga VŠ. Bolnica je dosta dugo ostala razvučena od Slavatičeva do Miljevine, a zatim i Drine, jer su naporni pokreti iscrpenih bolesnika i ranjenika za njih bili ubitačni. Predah između Neretve i Drine iskorišćen je i za početak partijskog kursa koji je intenzivno radio celog aprila. Tehnika CK KPJ je sa puno pedanterije produžila rad na izdavanju jednog dela Istorije SKB(b) na šapirografu. Sa mnogo brige, neobične za ratne uslove, pregledano je svako slovo, svaki znak interpunkcije na prekrucanim stranicama jedne glave te Istorije.

U Govzi je Prateći bataljon sa 1. i 2. četom obezbeđivao VS, dok je 3. četa ostala u s. Drače kod komore na obezbeđenju arhive, radio-stanica VŠ i za prihvata kurira. Od ovih u Govzi jedna četa je davala neposredno osiguranje, a druga patrole i zasede, dok je po potrebi posedala i položaj. Uznemireni pojavom jakih partizanskih snaga, četnici su u to vreme vršljali po šumama oko Kalinovika i s. Vrbniče, pa su na tim pravcima čete Pratećeg bataljona pretresale šumu i postavljale zasede. One su hvatale i privodile četničke grupe, obično seljake iz okolnih sela. Neposredno pred pokret VŠ učestalo je i neko sumnjivo komešanje kod muslimanskog dela stanovništva, izazvano pripremama za predstojeću neprijateljsku ofanzivu.

Uspešan prelazak Drine, stvaranje dubljeg mostobrana, odbijanje četničkih protivnapada i dejstvo nizvodno u pravcu

Foče jedinica 2. proleterske divizije, kao i uspešno forsiranje jedinica 1. proleterske divizije kod Ustikoline, 8. i 9. aprila, stvorili su uslove da se uspostavi i mesto prelaza kod Broda, radi prebacivanja ranjenika. Čim su četnici odbačeni sa obale reke, VS je naredio, da se podigne most i to za 48 sati. Ovaj zadatak je za inženjere koji su do tada imali iskustva samo u rušenju mostova i sličnih objekata, bio isto tako težak kao i dotadašnji pokušaji. Pored ostalog, trebalo je napraviti most preko kojeg bi mogla preći ne samo bolnica, nego i sva komora i rasklopljena artiljerijska oruđa.

Ovaj problem rešen je sa dosta dosetljivosti. Preko Drine, kod s. Mješaje, prebačeno je nekoliko inženjeraca. Oni su zatim kod Broda, preko kanapa, izvukli uže od konoplja, a preko ovog i čelično uže i omotali ga oko stene, sa fočanske strane. Ono je zatim zategnuto preko reke, dobro privezano i sa ove strane i vezano po sredini drugim užetom kao ojačanjem, koje je opet privezano uzvodno. Posle toga dovučeni su balvani i vezivani čeličnom žicom za čelično uže, prevučeno preko reke, na međusobnom odstojanju od oko 2 metra, tako da su lebdeli, odnosno plivali, na površini vode. Preko njih su stavljene grede, a preko ovih pod od dasaka dovučenih sa srušenih ili spaljenih okolnih kuća. Balvani su naknadno međusobno vezani žicom. Iako je reka bila brza, matica nije mogla da razbije most jer je voda imala dosta slobodnog prostora za oticanje. Ukoliko bi voda nadolazila ili se nivo vode spuštao, to na most nije imalo uticaja, jer se ovaj držao na površini. To je bilo skupo iskustvo izvučeno iz ona dva ranija pokušaja da se spričovima premosti Drina kod Broda. Inženjerijska četa, jačine oko 35 ljudi, napravila je ovaj most za 39 časova neprekidnog rada.

Most je teško bombardovan u drugoj polovini aprila. Ponekad je po čitave dane bio meta neprijateljskih aviona. U jednom danu na njega je bacano i na stotine bombi, ali se pokazao veoma žilav. Teško ga je bilo pogoditi zbog Misuraste doline Drine. Iako bi koja bomba pala u blizini ili bi pogodila koji od članaka samog mosta, nije mogla biti načinjena neka veća šteta, jer su odbijeni članci, iako sa mnogo teškoća, ponovo postavljeni.

Kada se, u drugoj polovini aprila, zaoštrila situacija dolaskom Nemaca u Foču, neki ranjenici su bili prinuđeni da se vrate, preko istog mosta, na ovu stranu Drine. Tada je VŠ naredio da se uspostavi novi sličan most, kao rezerva, uzvodno kod s. Bastasi, na ušću Sutjeske. Deo Inženjerijske čete je ostao

kod Broda da održava most, a deo je prebačen u Bastase sa zadatkom da napravi novi. Most je posle mnogo teškoća napravljen i to preko matice veoma brze reke i pošto je jednom već bilo zaključeno da je to nemoguće, o čemu je bio izvešten i VŠ. Most je bio gotov pre 1. maja. Za praznik rada na njemu je istaknuta velika parola. Služio je sasvim uspešno neko vreme, ali ga je u drugoj nedelji maja veoma nabujala Drina polomila i odnela.

PREMA LIMU

Posle uspešnog i poslednjeg razbijanja jakih četničkih snaga u rejonu Čelebića, sredinom aprila, Druga proleterska divizija je 21. aprila, zauzela Zabljak, a nekoliko dana kasnije delovi Treće divizije ušli su u Šavnik. Početkom maja vođene su borbe na prilazima Nikšiću. Oko Goražda i Ustikoline borbu su vodile Šesta istočnobosanska i petnaesta Majevička brigada. Početkom maja, operativna grupa VŠ izbila je na liniju: Nikšić — Kolašin — Bijelo Polje — Plevlja — Čajniče — Kalinovik — Gacko, ali je bolnica jednim delom bila razvučena i sa ove strane Drine. Još oko 3.000 ranjenika otežavalo je pokret i dejstvo operativne grupe. Velika, ponovo stvorena slobodna teritorija u Crnoj Gori i Hercegovini, tražila je vreme da se organizuje i da se na njoj učvrsti sistem narodne vlasti i vojnih komandi i ustanova.

Prvi maj 1943. godine VŠ je dočekao u šumi na Govzi. Za ovu proslavu nije ništa naročito pripremano. Uveče je, po običaju, zapaljena velika vatra oko koje su borci pevali borbene pesme, svaka grupa iz svog kraja; Bosne, Like, Banije i Korduna, Dalmacije, Crne Gore, Srbije. Uskoro su se toj vatri pridružili i drugovi Tito, Marko, čika-Janko, Lola i ostali iz VŠ ili njegove okoline. Svi su bili veoma raspoloženi. U toku večeri oni su pričali ponešto iz svoga života. Čika-Janko je govorio o svom životu i radu na robiji. Neko je zamolio i druga Tita da i on nešto ispriča iz svog života: kako je postao revolucionar, član Partije i si. On se tome rado odazvao. Pričao je kako je bio u austrougarskoj vojsci, kako je dospao u zarobljeništvo i kako ga je provodio po ruskim logorima o svom prvom dodiru sa sovjetskom revolucijom i njenim teškoćama. Pri tome je pravio izvesna poređenja sa teškoćama u našoj NOB-i. Iznosio je i razne druge detalje iz svog života. Prisutne, a naročito borce, impresionirale su jednostavne reči kojima je Tito govorio o sebi,

O svom životnom i revolucionarnom putu. Većina naših boraca saznala je za radnički pokret tek negde u ustanku 1941. godine. Stoga su bili ispunjeni ponosom što su sa svojih 18 ili 19 godina već godinu ili godinu i po bili vojnici revolucije i gotovo isto toliko članovi KPJ ili Skoja.

Te večeri bilo je govora o predstojećem pokretu u pravcu Kosova i Metohije, dakle nešto obilaznom putu u Srbiju. To je posebno oduševljavalo grupu Srbijanaca koji su od marta 1942. godine zadržani uz VŠ, s tim da se vrate na svoj teren čim se ukaže prilika. Međutim, putevi VŠ su u 1942. i početkom 1943. godine vodili sve dalje od Srbije. Težnja za pokretom u Srbiju prenosila se na sve borce jer su očekivali da će se rat završiti tamo gde je i počeo, u Srbiji. Neki su iskoristili priliku da upitaju druga Tita neće li se sledeći Prvi maj slaviti negde u Srbiji ili bar bliže njenim granicama?! Drug Tito je govorio o našim uspesima. O tome da su propali neprijateljski planovi da nas unište u ovoj ofanzivi; da su četnici vojnički razbijeni, ali da je i pored toga neprijatelj još jak i u povoljnijem položaju od nas. Ipak, očekivao je da ćemo sledeći Prvi maj slaviti negde u oslobođenim gradovima, a ne u šumi.

Znali smo dosta o ciljevima narodnooslobodilačke borbe, o tome da KPJ vodi borbu za novu Jugoslaviju u kojoj će biti stvoreni uslovi za bolji život od onog u staroj. Iako smo o tim problemima često slušali naročito u Bihaću, verovatno veliki broj drugova nije mislio niti je imao neke određene, konkretnije predstave o tome kako će izgledati ta buduća zajednica i ko će to ostvariti. To veče smo, možda prvi put u ratu, slušali neposredno druga Tita o problemima posleratne izgradnje. Drug Tito je govorio o teškoćama privredne obnove razorene zemlje, ali i o njenoj perspektivi. Izgradićemo fabrike, snažnu armiju, dobro i jednoobrazno naoružanu, tešku tehniku i imaćemo mnogo bolje avione nego što su ovi neprijateljski koji nas neprekidno proganjaju.

— Kad stignemo u Beograd — govorio je drug Tito — priredićemo veliku paradu. Ali, da bi obezbedili izgradnju bolje budućnosti zemlje, mi moramo čuvati i razvijati narodnu vlast i ne smemo ispuštati oružje iz ruku. Neko će od vas biti odbornik, neko oficir, poslanik ili član nekog komiteta — govorio je drug Tito i pri tom pokazivao rukom oko sebe. — Mi nemamo boljih kadrova nego što su ovi, izrasli iz rata.

Treba zamisliti kako je to moglo zvučati između dve neprijateljske ofanzive, u tamnoj noći, u šumi, oko vatre. Bilo

je to i vizionarski, ali i kao neka sasvim razumljiva i bliska perspektiva. Za mnoge od nas sa sela, iz fabrika, Beograd, parada ili te nove dužnosti bili su nešto što je bilo veoma teško zamisliti, ali smo ipak verovali da je to neposredno tu, pred nama, mada nam nije bilo baš sasvim jasno otkud mogu doći teškoće, kad ne bude bilo okupatora, aviona, gladi i rata. Neki su primetili da mi to nećemo moći sve, da nećemo umeti, a bilo je i šala na račun naših praznih stomaka, bosih nogu i parade.

Drug Tito je zatim govorio o našoj dužnosti da po završetku rata završimo razne škole i kurseve; o tome da je i NOR velika škola itd. Tada nam je postala jasnija i potreba intenzivnog partijskog i političkog rada i partijskih kurseva koji su radili pri VŠ. Ovaj razgovor se vodio do duboko u noć i kao da je i za starije drugove bio prilika za razmišljanje o posleratnim problemima. Vatra niko nije napuštao, a oni drugovi koji su bili na straži nestrpljivo su zvali iz mraka tražeći smenu koja je, zaneta pričanjem druga Tita, odugovlačila da ode.

Kasnije, kroz naredne ofanzive, na Sutješci, u Drvaru i kad smo nailazili na druge teškoće, često smo se sećali reči druga Tita, da su sve teškoće prolazne, da će biti i boljih dana; da će biti fabrika, pa i vojnih parada na Terazijama.

Početkom maja VŠ se prebacio iz Govze, preko Čureva, u veliku šumu u luku Pive i Drine, između Ščepan-polja i s. D. Kruševo, gde je ostao nekoliko dana. Jedan deo Pratećeg bataljona zadržan je u blizini mosta kod s. Bastasi, na ušću Sutjeske, kao obezbeđenje sa tog pravca. Deo jedne čete obezbeđivao je i most na Pivi, kod D. Kruševa. VŠ je nameravao da pređe Drinu kod Bastasa, ili Pivu kod D. Kruševa. U šumi gde se smestio bilo je veoma živo, pred veliki pokret. U VŠ se mnogo radilo. Stari Nazor doradivao je i čitao svoje prve pesme, napisane u partizanima.

8. maja, u ovoj šumi održan je sastanak sa komandantima Prve i Druge divizije, na kojem je VŠ odredio zadatke i to: Prvoj diviziji da produži dejstva u pravcu Bijelog Polja, a Drugoj preko Bioče, za Mateševo i Andrijevicu, usmeravajući obe ka Mojkovcu, Kolašinu i Beranu. Za ovo vreme drinska operativna grupa (Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Petnaesta majevička brigada) imala je zadatak da sprečava ispade Italijana i Nemaca iz Foče, prema jugu. U međuvremenu su, prilikom jednog ispada Nemaca iz Foče, inženjeri bili prinuđeni da poruše most kod Broda. Bez mnogo iskustva, oni su pokušali da sa povećom količinom eksploziva prekinu glavno

čelično uže, iako je za to mogla poslužiti mnogo manja količina eksploziva. Međutim, usled vibracije, ni ovom količinom eksploziva uže nije prekinuto. Najzad je, neposredno pred jednom grupom Nemaca, koja je nastojala da ovlada mostom, uže presečeno sekirom i tako je most prekinut. Most kod Bastasa prekinula je negde oko 10. maja nadošla Drina. Zbog toga su i inženjerci osposobili viseći most na Pivi kod D. Kruševa. Posle toga Inženjerijska četa je upućena napred da osposobljava planinske staze za prolaz bolnice i artiljerije, od Šćepan-polja ka s. Meštrovac.

Nešto kasnije VS je prešao Pivu preko mosta kod s. Kruševa, a zatim i Taru, kod Šćepan-polja, da bi se prebacio u Smdžak.

Oko 14. maja, idući desnom obalom Tare, u pravcu s. Meštrovac, negde posle s. Uzlupa, drug Tito je primetio tragove topovskih točkova, usečene u uskoj i strmoj stazi. Mestimično, staza je i proširivana. Drug Tito se iznenadio ovim otkrićem ritajući se da nisu Nemci ovuda provukli svoju artiljeriju. Nije ni pretpostavljao da se moglo raditi o našoj artiljeriji jer je bilo naređeno da se sva teška oruđa unište još na prelasku Neretve. Naročito ga je zainteresovalo to što su tragovi još bili sveži. Međutim, uskoro smo naišli na još veće iznenađenje — na jednu našu haubicu koju su borci diviziona VŠ s teškom mukom izvlačili na rukama, prema s. Meštrovac. Gore na brdu Branko Obradović je dočekao druga Tita, podneo mu raport i pokazao i drugu haubicu (obe zaplenjene kod Kalinovika). Na njih su stavljeni zatvarači koje su artiljerci nosili kao rezervu sa Neretve. Na ledini je bila i baterija brdskih topova koje je divizion uspeo da prenese preko Neretve, ali o tome nikog nije izveštavao. Ovaj uspeh i zalaganje artiljeraca jako su obradovali druga Tita i to veče je provedeno u prijatnom razgovoru. Bilo je i šala na račun toga da je poneki put dobro i ne izvršiti naređenje.

U zabačeno planinsko selo Đurđevića Tari VŠ je stigao oko 16. maja i razmestio se na padinama prema Tari. Treća i 1. četa Pratećeg bataljona davale su uže obezbeđenje, dok je 2. četa bila razmeštena na kosi, iznad sela. Inženjerijska četa se tih dana našla na Bitijskom polju, nešto severnije od Đurđevića Tare.

Tu je Prateći bataljon VŠ dočekao sledeću neprijateljsku ofanzivu.

Milorad JANKOVIC MICA

